

**QAACCEESSA DHIYAANNAA HIIKA JECHOOTAA AFAAN
OROMOO: XIYYEEFFANNOO KITAABA BARATAA KUTAA
9FI KITAABA WABII ‘FURTUU SEERLUGA AFAAN
OROMOO’**

HAAYILUU GULUMMAA QAROO

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSISUUF GAMISAAN GUUTTACHUUF
QOPHAA’EE DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE**

**HAGAYYA 2010/ 2018
FINFINNEE**

**QAACCEESSA DHIYAANNAA HIIKA JECHOOTAA AFAAN
OROMOO: XIYYEEFFANNOO KITAABA BARATAA KUTAA
9FI KITAABA WABII ‘FURTUU SEERLUGA AFAAN
OROMOO’**

GORSA: AMAANU’EEL ALAMAAYYOO (PhD)

HAAYILUU GULUMMAA QAROO

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSII SUUF GAMISAAN GUUTTACHUUF
QOPHAA’EE DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE**

**HAGAYYA 2010/ 2018
FINFINNEE**

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

Dhaabata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo Barsiisuu Guuttachuuf Haayiluu Gulummaatiin Mataduree: *Qaaccessa Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Afaan Oromoo: Xiyyeeffannoo Kitaaba Barataa Kutaa 9fi Kitaaba Wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' Manabarumsaa Waayyuu Sad.2ffaa* jedhu irratti qophaa'e sadarkaa ulaagaa yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti Gaafatamaa Muummee ykn Walitti Qabaa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axereera

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa, dhiyaannaa hiika jechootaa Afaan Oromoo: xiyyeeffannoo kitaaba barataa kutaa 9fi kitaaba wabii ‘ Furtuu seerluga Afaan Oromoo’ ibsuudha. Galma ga’iinsa kaayyoo kanaaf, gosni qorannoo ibsaa/addeessaafi malli qorannoo makoo hojiirra oolaniiru. Qorannoo kanaaf ragaalee barbaachisoo ta’an argachuudhaaf, madden odeeffannoo kanneen akka sakatta’a dookumantii, barsiistota Afaan Oromoofi barattoota kutaa 9 bara kana mana barumsaa Waayyuu Sad. 2^{ffaa} tti barachaa turanitti dhimma ba’ameera. Madden ragaalee kunniinis maloota iddattoofi iddatteessuu garaagaraan filatamaniiru. Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 9fi barattoonni kutaa 9ffaa, gosa iddatteessuu akkaayyootiin(purposive sampling), kitaabni wabiifi barsiistonni gosa iddatteessuu ammargee(availability sampling)fi barattoota kutaa 9 keessaa iddattoo filachuuf ammoo, gosa iddatteessuu carraa(probability sampling) fayyadamuun filatamaniiru. Meeshaaleen ragaalee funaanuudhaaf qorannoo kana keessatti hojiirra oolan sakatta’a kitaabilee Afaan Oromoo, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiistotaati. Ragaalee walitti qabaman keessaa bargaaffii cufaa barattootaafi afgaaffii barsiistotaan (cufaa) argaman, mala qorannoo hammamtaan; sakatta’a kitaabileefi afgaaffii barsiistotaa (banaa) argaman immoo, mala qorannoo akkamtaan qaaccessuun ibsi itti kennameera. Argannoon qorannoo kanaas, tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuuf kitaabilee Afaan Oromoo keessatti dhiyaatan muraasa ta’uufi isaanumtuu ga’umsiifi facaatiin isaanii haala walmadaaluun dhiyaachuu dhabuu, hiika jechootaa barsiisuudhaaf tooftaalee baayyeen hojiirra ooluu dhabuu, ogeeyyiin sirna barnoota afaaniifi barreessitoonni kitaabilee wabii Afaan Oromoo qopheessan hiika jechootaaf xiyyeeffannoo kennuu dhabuudha. Yaanni furmaataa kennames, tooftaalee addaddaatti fayyadamuun hiika jechootaa barsiisuu, kanaafis ogeeyyiin sirna barnoota afaaniifi barreessitoonni kitaabilee wabii xiyyeeffannoo itti kennuun hojjechuu akka qabaniifi hanga fooyya’insi kitaabichaa taasifamutti, barsiistonni hariiroo hiika jechootaa barsiisuuf oolan addaddaatti fayyadamuun dhiyeessuu akka qaban kan jedhamaniidha.

Galata

Hunda dura, waaqayyo isa karaa hundumaa gargaaree guyyaa har'aa kana akkan qaqqabu na taas iseef, galannin dhiheessu daangaa hinqabu. Itti aansuun, hojii qorannoo koo kana keessatti adda durummaan dadhabe, nuffe osoo hinjedhiin yeroofi beekumsa qaban osoo natti hinwaakkatiin/hinqusatiin jalqabaa hanga dhumaatti qajeelchuufi ogummaa naaf gochuun kan na wajjin dad habaa turan, gorsaa koo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoo guddiseen galateeffadha.

Kana malees, haadha warraa koo Aadde Kumee Gabayyo galma gahiinsa barumsa koo sada rkaadippiloomaa irraa eegalee hanga digirii lammaffaa kanaatti yeroo hundumaa yaadaan, gor saan, kadhataafi gama maraan na jajjabeessuun cinaa kiyya dhaabachuun waan na gargaaraa tur teef, baayyee baayyeen galateeffadha. Akkasumas, otuma na yaadanii yaadaan na jajjabeessaa kan turan, ijoollee koo Moonekaa Haayiluufi Furmaataaf Haayiluu galatoomaa jechuun barbaada

Dhumarrattis, osoo ofii hinbaratiin kan na barsiistan abbaan koofi harmeen koo, gaggeessitoonni Manabarmsaa Waayyuu Sad. 2^{ffaa}, barsiisonni Afaan Oromoofi barattoonni kutaa 9 kan mana barumsichaa, obboleessa koo Morodaa Gulummaa akkasumas, ogummaa kompiiteraan kan nad eeggarte, Maskaram, galma gahiinsa qorannoo kanaa keessatti gargaarsaafi tumsa naaf taasiftani if, guddaan isin galateeffadha. Qopheessitoota kitaaba barataafi barreessaa kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' kan ta'e, Geetaachoo Rabbirraaf, dhamaatii isaan Afaan Oromoo guddisuuf taasisaniif, galanni ani isaaniif qabu garaa koorraati.

Jibsoo

Afaan Oromoo	Afaan Ingilizii
Afgaaffii	Interview
Ariirrata	Background
Axereera	Abstract
Bargaaffii	Questionnaire
Carraa tasaa	Random sampling
Hariiroo hiika jechootaa	Sense relations
Hiika jechootaa faallaa	Antonym
Hiika jechootaa faallaa guutuu	Ungradable antonyms
Hiika jechootaa faallaa sadarkaa	Gradable antonyms
Hiika jechootaa faallaa jechoota waliin jiraatanii	Converse antonyms
Hiika jechootaa faallaa kallattii	Directionality antonym
Hiika jechootaa hiik-heddee	Polysemy
Hiika jechootaa masoo	Synonym
Hiika jechootaa moggoo	Homonym
Hiika jechootaa Walkeessaa	Hyponymy
Hiika jechootaa xigguu/ garee jechootaa	Metonyms
Iddatteessuu akkaayyoo	Purposive sampling
Iddatteessuu ammargee	Convenient/availability sampling
Iddatteessuu carraa	Probability sampling
Iddattoo	Sample
Jamaa	Population
Waliin deemmii jechootaa	Word collocations
Neetwoorkii jechootaa	Vocabulary network
Qorannoo akkamtaa	Qualitative research
Qorannoo hammamtaa	Quantitative research
Qorannoo ibsaa	Descriptive research
Qorannoo makoo	Mixed research
Sakatta'a dookumantii	Document analysis
Saxaxa	Design
Yaboo	Recommendation

Gabaajee fi Kottoonfachiisa

B. B. G Baayyee Baayyee Gaarii

B. G Baayyee Gaarii

Baay. Baay'ina

Id. Ida'ama

Lak. Lakkoofsa

W/t Walitti

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereera	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
Gabaajeefi Kottoonfachiisa.....	iv
Baafata	v
Tarree Gabateewwanii	viii
Boqonnaa Tokko: Seensa	1
1.1. Ariirrata Qorannichaa	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	3
1.3. Kaayyoowwaan Qorannichaa.....	5
1.4. Faayidaa Qorannichaa.....	5
1.5. Dangaa Qorannichaa	5
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	6
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu.....	7
2.1. Seenduubee Hiika Jechootaa Barsiisuu	7
2.2. Yaadrimeefi Maalummaa Hiika Jechootaa	8
2.2.1. Yaadrimee Hiika Jechootaa.....	8
2.2.2. Maalummaa Hiika Jechootaa	10
2.3. Gahee Hiikni Jechootaa Afaan Barsiisuu Keessatti Qabau	12
2.4. Gosootaa Hiika Jechootaa.....	13
2.4.1. Hiika Kallattii/ Sirrii.....	13
2.4.2. Hiika Alkallattii /Keessaa/ Dubbii:	13
2.4.3. Hiika Galumsaa	13
2.4.4. Hiika Galmee Jechootaa	15
2.5. Tooftaalee Dhiyaannaa Hiika Jechootaa.....	15
2.5.1. Unka Ijaarsa Jechootaa.....	15
2.5.1.1. Hundee Jechaa	16
2.5.1.2. Fufii Duraa.....	16
2.5.1.3. Fufii Duubaa	17

2.5.1.4. Jecha Tishoo	17
2.5.2. Hariiroo Hiika Jechootaa.....	17
2.5.2.1 Hiika Jechootaa Masoo.....	18
2.5.2.2. Hiika Jechootaa Faallaa	19
2.5.2.3. Hiika Jechootaa Walkeessoo	21
2.5.2.4. Hiika Jechaa Hiik-heddee	22
2.5.2.5. Hiika Jechootaa Xigguu/ Hiika Garee Jechootaa	22
2.5.2.6. Hiika Jechootaa Moggoo	23
2.5.3. Tilmaamuu.....	24
2.5.4. Hiika Jechootaa Jechoota Waliin Deemanii	24
2.5.5. Hiika Jechootaa Neetwoorkii Jechootaa.....	24
2.6. Tarsiimoolee Dhiyaannaa Hiika Jechootaa.....	26
2.6.1. Akka Tasaa Dhiyeessuu	26
2.6.2. Kallattiin Dhiyeessuu	26
2.6.3. Tarsiimoo Of-dandeessisuun Dhiyeessuu	26
2.7. Ulaagaalee Jechoonni Ittiin Filataman.....	27
2.7.1. Irra Deddeebii (Frequency)	27
2.7.2. Jecha Uwwisa Bal’aa Ta’e Qabu (Coverage or Wide Range)	28
2.7.3. Argamummaa (Availability)	28
2.7.4. Baratamummaa (Learnability)	28
2.8. Sakatta’a Barruu Walfakkii.....	29
Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Malleen Qorannichaa	33
3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	33
3.2. Maddeen Odeeffannoo.....	33
3.3. Iddattoo fi Iddatteessuu.....	34
3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaa.....	35
3.4.1. Sakatta’a Dookumantii	35
3.4.2. Bargaaffii.....	36
3.4.3. Afgaaffii	36
3.5. Adeemsa Ragaa Walitti Qabuu.....	36
3.6. Mala Qaaccessa Ragaalee	37

Boqonnaa Afur: Qaaccessaafi Ibsa Ragaalee.....	38
4.1. Ibsa Gabaabaa Waa’ee Odeef-kennitootaa/ Iddattootaafi Kitaabilee Afaan Oromoo	38
4.1.1. Ibsa Gabaabaa waa’ee Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa Kutaa 9	38
4.1.2. Ibsa Gabaabaa waa’ee Kitaaba Wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’	39
4.1.3. Duubee Odeef-kennitoota Barattootaa	39
4.1.4. Ibsa Gabaabaa Waa’ee Odeef-kennitoota Barsiistotaa	40
4.2. Qaaccessaafi Ibsa Sakatta’a Dookumantiilee Barnootaa Afaan Oromoo	40
4.3. Qaaccessaafi Ibsa Odeeffannoo Bargaaffii Barattootaan Walitti Qabame	45
4.3.1. Haala Qophii Kitaabilee Lamaanii Hiika Jechootaa Barsiisuu	45
4.3.2. Hariiroo Hiika Jechootaa Dhiyeessuu Waliin Walqabatee Yaada Jiru	47
4.3.3. Tooftaalee hiika Jechootaa Barsiisuuf Oolan Kanneen Biroo.....	54
4.4. Qaaccessaafi Ibsa Odeeffannoo Bargaaffii Barattootaa Kutaa III akkasumas, Afgaaffii Barsiistotaarraa Argame	61
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo.....	67
5.1. Cuunfaa	67
5.2. Argannoo	68
5.3. Yaboo	69
Wabii	
Dabalee A: Sakatta’a Kitaabilee	
Dabalee B: Bargaaffii Barattootaa	
Dabalee C: Afgaaffii Barsiistotaa	

Tarree Gabateewwanii

Gabatee	Fuula
Gabatee (1): Duubee Odeef-kennitoota Barattootaa Saalaafi Umriidhaan	39
Gabatee (2) Sakatta’a Haala Dhiyeenyaa Hiika Jechootaa Kitaaba Barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9	41
Gabatee (3) Sakatta’a Haala Dhiyeenyaa Hiika Jechootaa Kitaaba Wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’	44
Gabatee (4) Beekumsa duraan qaban waliin walqabsiisuufi tilmaamsisuu	45
Gabatee (5a) Hariiroo Hiikaa Walfakkii/ Masoo	47
Gabatee (5b) Hariiroo Hiika Jechootaa Faallaa	49
Gabatee (5c) Hariiroo Hiika Jechootaa Hiika Walkeessoo, Hiik-heddeefi Hiika Moggoo ..	52
Gabatee (6) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Haala Galumsaan	54
Gabatee (7) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Galmee Jechootaatti Fayyadamuun	56
Gabatee (8) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Adeemsa Ijaarsa Tishoofti Uumamsaafi Horsiisa Jechootaa	57
Gabatee (9) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Tooftaa Jechoota Waliin Deemanii	59
Gabatee (10) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Tooftaa Jechoota Neetwoorkii	60
Gabatee (11) Hiikni Jechootaa Kitaabilee Afaan Oromoo Keessatti Xiyyeeffannoo Argachuu	62
Gabatee (12) Barnoota Afaanii Keessattis Ta’e Barnoota Biroo Keessatti Faayidaa Hiika Jechootaa Beekuu	63
Gabatee (13) Tooftaalee Hiika Jechootaa Barsiisuudhaaf Kitaaba Barataa Barnoota Afaan Oromoo Keessatti Dhiyaatan	64
Gabatee (14) Haalli Dhiyaannaa Kitaabilee Afaan Oromoo Hiika Jechootaa Barsiisuudhaaf Hanqina Qabaachuusaa	66

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1. Ariirrata Qorannichaa

Afaan Oromoo afaan hojii, afaan barnootaa, afaan ogbarruu, qorannoofi qo'annoo, afaan sabquunnamtii (miidiyaa) ta'ee tajaajiluu erga jalqabee yeroo gabaabaa ta'uyyuu, yeroo ammaa kanatti sadarkaa guddinaa afaanichi irra jiru kan nama boonsudha. Dabalataanis, sadarkaa dhaabbata barnoota ol'aanaa biyyittii keessatti argaman tokko tokko keessatti akka gosa barnotaa tokkootti kennamaa jira.

Kunis akkuma qorannoon adda addaa ibsutti, daa'imman afaan dhaloota isaanitiin yoo baratan caalaatti milkaa'uu danda'u jedhamee waan mirkanaa'eef. Yaada kana ilaalchisuun hayyuu Bamgbose (1991:79) akka ibsutti, *“Teaching through mother tongue facilitates more meaningful learning than teaching by second or third language.”* Akka yaada hayyuu kana irraa hubachuun danda'amutti, afaan abbaan barachuun afaan ambaan barachuu caalaa barnoota afaanii hiika qabeessa taasisa. Sababni isaas, barataan afaan abbaa isaan baratu galumsa hawwaasaa keessatti waan baratuuf, hiika qabiyyee kanaaf hindhiphatu. Kun immoo akka barataan waa uumuuf qophaa'uufi barnoota biroonis milkaa'aa ta'uuf gumaacha ol'aanaa qaba.

Barnoota afaanii keessatti bu'uura beekumsaa ta'ee kan tajaajilu dandeettiiwwan afaaniiti. Dandeettiiwwan afaanii kaayyoo barnoota afaanii galmaan gahuu maddiittis gosa barnootaa birootiifillee hedduu barbaachisaa ta'uun isaanii shakkii hinqabu. Dandeettiiwwan kanneen keessaa dhaggeeffachuufi dubbisuun karaa ergaa ittiin fudhannu yoo ta'u, barreessuufi dubbachuun immoo karaalee ergaa ittiin dabarfannudha. Dhaamsa darbaa jiruufi barreeffama dhiyaate tokko qixa sirrii ta'een yoo hindubbisneefi hindhaggeeffanne, ergaa dhiyaate hubachuun hin danda'amu. Dhaamsa dabarsuus haa ta'u, fudhachuu keessatti waanti murteessaa ta'e tokko immoo beekumsa hiika jechootaati. Beekumsi hiika jechootaa baay'ee barbaachisaadha. Ergaa barbaachisu sana sirriitti dabarsuuf nigargaara. Hanqinni beekumsa jechootaa miira ofitti amanamummaa dhabuu nama keessatti uuma. Namni hariiroo jechoonni waliin qaban hubate akkasumas, dandeettii hiika jechootaa gahaa qabu, nama dandeettii hiika jechoota gahaa hinqabne caalaa sodaa tokko malee yaada isaa qindeessee dubbiidhaanis ta'e barreeffamaan ibsachuu danda'a.

Yaada kana hayyuun McCarthy (1990:42) haala armaan gadiin ibsa. *“Because of their anemic vocabulary, students cannot communicate their ideas as dear as they would like to and they cannot grasp the idea transmitted to them. Their listening comprehension, writing and reading abilities are hampered by their limited vocabulary.”*

Akka yaada hayyuu kanarraa hubachuun danda’amutti, sababa beekumsi hiika jechootaa dadhabaa ta’eef, barattoonni yaada isaanii ibsachuufi yaada gara isaanii dhufu hubachuu irratti hanqina qabu. Dandeettiin hubannoo dhaggeeffachuu, barreessuufi dubbisuu isaanii hanqina hiika jechootaa isaan qabaniin akka gufatu ibsa. Kun immoo, beekumsi hiika jechootaa baay’ee murteessaa ta’uufi xiqqaachuun beekumsa hiika jechootaa waliigaltee dubbii kan daangessu waan ta’eef, barataan dandeettii hiika jechootaa ga’aa ta’e hinqabne yaada isaa ibsachuufi yaada nama biroo hubachuu irratti rakkoon akka isa mudachuu danda’u agarsiisa. Kana malees, Wallace (1982:9) yoo ibsu, *“--- not being able to find words to express yourself is the most frustrating experience in speaking another language,”* jedha.

Haaluma walfakkaatuun, hiikni jechootaa ogummaa afaanii kanneen akka dhaggeeffachuu, dubbisuu, dubbachuufi barreessuuf utubaa akka ta’e Atkins et al (1996), Richards & Renandya (2002) ibsanii jiru. Dabalataanis, dandeettiin afaanii kamiyyuu dandeettii hiika jechootaa irratti kan hunda’e ta’uu isaa Harmer (1991) ni’ibsa. Akka inni jedhetti, caasaa afaanii tokkoof jechoonni bu’uura waan hundaati. Kana jechuun, namni tokko adeemsa walquunnamtii keessatti beekumsa jechootaa sirnaaniifi haala sirrii ta’e keessatti yoo fayyadame malee, ergaa dabarfachuu barbaade dabarfachuu hindanda’u. Yaada kanas Gashaw (2008:4) yoo ibsu, *“The basic problem which hinders students to use the language for communication is lack of sufficient and appropriate words at the needed time and situation,”* jedha. Kana jechuun, yeroofi haala barbaadame tokko keessatti jechoonni gahaafi mijaawaa ta’an dhabamuun, waliigaltee gochuurratti danqaa akka ta’udha. Harmer (1991) jecha beekuun qabxiiwwan armaan gadiitiin ibsama jedha. Isaanis hiika jechootaa, itti fayyadama, ijaarsa jechootaa fi seerluga fa’i. Yule (2006) akka ibsetti, jechoonni akka baattoo hiikaatti qofa kan ilaalaman osoo hintaane, walii isaanii gidduutti hariiroo qabu. Haariiroo isaan qaban xiinxaluunis baay’ee barbaachisaadha.

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa yaaxxinni beekumsa hiika jechootaa Afaan Oromoo keessatti maal akka ta’e dhiyaannaa kitaaba barnootaa Afaan Oromoo fi kitaaba wabii Afaan Oromoo galma gahumsa sagantaa barnoota afaaniin walqabsiisuun qaaccessuudha. Kana malees,

tooftaawwan hiikni jechootaa jechoota Afaan Oromoo ittiin dhiyaataniifi hariiroon jechoonni Afaan Oromoo walii isaanii waliin qaban sagantaa barnootaafi kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ keessatti dhiyaachuu akka danda’an adda baasee dhiyeessudha.

1.2. Ka’umsa Qorannichaa

Afaan lammaaffaa keessattis haa ta’u, afaan tokkoffaa keessatti hiikni jechootaa barattootaa haaraa ta’an ni barsiifamu. Jechoonni kun dubbisa keessaa barsiisaan kan filataman yookiin silabasiifi kitaaba barattootaa irratti dursanii kan qophaa’anii jiran ta’uu nidanda’u. Hiikni jechootaa kun, keessumaa iyyuu kanneen dubbisa keessaa bahan, barattoonni yoo hiika isaanii hinhubatiin, ergaa dubbisichaa hubachuu hindanda’an jedhameetu amanama. Hiikni jechootaa afaan qulqullina qabu dabarsuuf murteessaadha. Sisay (2008:3) Wilkins (1972) wabeeffachuun akka ibsetti, dandeettiwwan afaanii hojii irra oolchuuf hubannoon hiika jechootaa filannoo jalqabaati jedha.

Kaayyoon waliigalaa afaan barachuufi barsiisuu walquunnamtii uumuufi. Barbaachisummaa hiikni jechootaa tajaajila walquunnamtii afaan tokkoo keessatti caaslugaa olitti qabu ilaalchisee Wilkins (1972:111) yoo ibsu, “*Without grammar very little can be conveyed; without vocabulary nothing can be conveyed,*” jedha. Yaada hayyuu kanaarraa wanti hubatamu, ergaa afaaniin dabarsuudhaaf seerluga beekuu caalaa hiika jechootaa beekuun hagam murteessaa akka ta’edha. Yaaduma kana kan cimsu, Wallace (1982:2) “*Learning a foreign language is basically a matter of learning the vocabulary of the language,*” jechuun ibsa. Kunis, afaan barsiisuu keessatti hiika jechootaaf xiyyeeffannoon akka kennamuu qabu nama hubachiisa. Kana galmaan gahuuf immoo, haalli hiika jechootaa meeshaalee barnootaa keessatti itti dhiyaatan, akkaataa jechoonni walquunnamtiifi tarsiimoo barattoonni jechoota sanaan walquunnamuuf dhimma itti bahan xiyyeeffannoo argachuu qaba. Kun immoo qophii dhiyaannaa hiika jechootaa keessatti xiyyeeffannaan guddaan jechoota irratti kennamuu akka qabu nu hubachiisa.

Kun kana ta’ee osoo jiruu, afaan barsiisuu keessatti hiika jechootaaf xiyyeeffannoon kan hinkennamiiniif ta’uu hubanna. Gairns & Redman (1986:1) yaada kana akka kanaatti ibsaniiru. “*In recent years vocabulary has not received the recognition it deserves in the classroom.*” Akka ilaalcha qoratichaattis, rakkoon kun barnoota Afaan Oromoo keessattis akka mul’atu niamana.

Akka qoratichaatti, rakkoon akkasii kan dhufuu danda’u, tooftaalee hiika jechootaa gadi bu’aa ta’een barsiisuu (poor vocabulary teaching techniques)fi tarsiimooleen hiika jechootaa barsiisuuf kitaabilee barnoota afaanii keessatti dhiyaatan gahaa tahuu dhabuurraa fa’a jedhee yaada.

Kitaabni barataa hiika jechootaa sirriitti dhiyeessuun akka barattoonni dandeettiiwwan afaaniifi kanneen biroon gahumsa ol’aanaa qabaatan taasisuu keessatti gahee ol’aanaa qaba. Kana irraa ka’uun, kitaaba barnootaa Afaan Oromoo kutaa 9 fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ keessatti, dhiyaannaa hiika jechootaa qaaccessuun ciminaa fi hanqina kitaaboliin kun qaban adda baasuun, hubannoo barattoonni hiika jechootaa irratti qaban guddisuuf ifaajuun dhimma barbaachisaadha.

Qoratichi turtii adeemsa baruu- barsiisuu isaa keessatti, kitaabni barataa Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa xiyyeeffannoon dhiyeessuu irratti qaawwaa akka qabu haalaan hubateera. Qaawwaa kanneen keessaa, haalli hiikni jechootaa kitaaba barataa kana keessatti dhiyaate, tooftaalee hiikni jechootaa ittiin dhiyaataniin kan hinfilatamne ta’uu akka danda’ufi kanarraa kan ka’e kitaabichi hawwataafi mijaawaa akka hinta’iin taajjabeera. Dimshaashumatti, dhiyaannaa hiika jechootaa kitaabilee Afaan Oromoo kanneen irratti xiyyeeffannoon kennamuufi kennamuu dhiisuu yaanni jedhu sammuu qoratichaa keessatti gaaffii uumeera.

Kanaaf, haalli dhiyaannaa hiika jechootaa Afaan Oromoo kitaaba barataa Kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ dhimma qorannoo barbaadu ta’eera. Bu’uuruma kanaan, qorannoon kun kitaaba barataa Afaan Oromoo Kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu’ keessatti, dhiyaannaa hiika jechootaa barsiisuu haala amma irra jiru caalaa xiyyeeffannoo argatee, tooftaaleefi tarsii moolee hiika jechootaa barsiisuuf oolaniin akkaataa barattoota hubachiisuun danda’amuun akka qindoominaan dhiyaatuuf haala mijeessuudha.

Walumaagalatti, qorannoon kun gaaffiilee bu’uuraa kanneen armaan gaditti tarreeffaman ni deebisa.

1. Dhiyaannaan hiika jechootaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti, hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qabaniin walsimatee dhiyaateeraa?
2. Dhiyaannaan hiika jechootaa kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ keessatti, hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qabaniin walsimatee dhiyaateeraa?

3. Tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oolan addaddaatti gargaaramuudhaan hiika jechootaa barsiisuudhaaf, gahumsi kitaabilee lamaanii hammamii?
4. Hanqinoonni dhiyaannaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ hiika jechootaa barsiisuurratti qaban maal fa’ii?
5. Hanqinoota dhiyaannaa kitaabilee lamaan keessa jiran maqsuuf, tooftaalee dhiyaannaa isaan kamtu filatamoodhaa?

1.3. Kaayyoowwaan Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa: Dhiyaannaa hiika jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 ‘fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ qaaccessuudha.

Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaa immoo:

- Dhiyaannaa hiika jechootaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qabaniin walsimsiisuun addeessu.
- Dhiyaannaa hiika jechootaa kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qabaniin walsimsiisuun addeessu.
- Gahumsa kitaabileen lamaan hiika jechootaa barsiisuudhaaf qaban ibsuu.
- Hanqina dhiyaannaa kitaabileen lamaan hiika jechootaa barsiisuurratti qaban tarreessuufi
- Tooftaalee dhiyaannaa hiika jechootaa barsiisuudhaaf filatamoo ta’an eeruudha.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Faayidaan qorannoo kanaa, inni guddaan, dhiyaannaa hiika jechootaa Afaan Oromoo: xiyyeeffannoo kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi kitaaba wabii ‘Furtuu Caasluga Afaan Oromoo’ Mana Barumsaa Waayyuu Sadarkaa 2^{ffaa} qaaccessuudhaan yaada furmaataafi tooftaa hojmaata fooyya’aa eeruu yemmuu ta’u, firii qorannoo kana irraa barsiisonniifi barattoonni Mana Barumsaa Waayyuu Sadarkaa 2^{ffaa} kallattiin itti fayyadamtoota ta’u jedhameetu abdatama. Qopheessitoonni sirna barnootaafi barressitoonni kitaabilee wabiis akka madda odeeffannootti itti gargaaramuu danda’u. Akkasumas, namni gara fuula duraatti mata duree walfakkaataa irratti qorannoo bal’aa gaggeessu tokko, akka ka’umsaatti itti fayyadamee qorannoo bal’aa mataduree kanaan walfakkaatu gaggeessu nidanda’a.

1.5. Dangaa Qorannichaa

Qoratichi gama tokkoon qorannoo daangaa bal’aa gaggeessuun odeeffannoo hedduu argachuuf rakkoowwaan hedduu ifa baasuuf akka gargaaru kan amanu ta’uullee, gama biraatiin ammoo,

daangaa qorannoo dhiphisuun seeruma qorannooti. Haaluma kanaan, qorannoon kun kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 bara 2005 A.L.I maxxanfameefi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ bara 2004 maxxanfame akkasumas, barsiisotaafi barattoota Mana Barumsaa Waayyuu Sadarkaa 2^{ffaa} kutaa 9 irratti kan daangeffameedha. Kitaabni barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 boqonnaalee 18 kan qabuudha.Boqonnaalee kanneen jalatti gilgaalonni qabiyyeewwan afaanii shaakalsiisuuf qophaa’aniiru.Qabiyyeewwan kitaabicha keessatti dhiyaatan hunda irratti osoo qorannoon adeemsifamee, bu’aan argamu bal’aa ta’uu danda’a. Akkasumas, barsiisotaafi barattoota manneen barnootaa hunda irraa ragaa funaanuun osoo qorannoon kun gaggeeffamee, bu’aan argamu daran gaarii ta’uu akka danda’u qoratichi ni’amana. Haata’u malee, ragaa kana hunda qindeessuun yeroo, maallaqaafi humna namaa hedduu waan gaafatuuf, qorannoon kun, ‘Qaaccessa Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Afaan Oromoo: Xiyyeeffannoo Kitaaba Barataa Kutaa 9 fi Kitaaba Wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ Mana Barumsaa Waayyuu Sadarkaa 2^{ffaa} irratti kan daangeffameedha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qoratichi qorannoo kana yeroo gaggeessetti hanqinaalee addaddaatu isa mudateera.Tokkoffaa, qorannoowwan kanaan dura qaaccessa dhiyaannaa hiika jechootaa irratti bal’inaan Afaan Oromoonis ta’e afaan biroodhaan hojjetaman kan hinjirre ta’uudha. Kun ammoo, qorataan wabiilee adda addaa mataduree isaa waliin deeman akka barbaadetti argatee itti fayyadamuuf danqaa itti ta’eera. Lammaffaa irratti, qoratichi kan jiraatu magaalaa baadiyyaa keessa ta’uurraa kan ka’e, gorsaa isaa waliin yerootii yerootti walarguudhaaf ‘email’ dhabuun gufuu biraa ture. Kana malees, qorannoo akkanaa gaggeessuurratti muuxannoo gahaa dhabuun hanga tokko qoraticharratti dhiibbaa uumeera. Haata’u malee, qoratichi hanqinaalee kanneen akkuma jirutti hanqina jedhee bira hindabarre. Qoratichi hanqina wabiitiin walqabatan, hojiilee mataduree qorannoosaa waliin hariiroo qaban hamma argaterraa sakatta’uun, namoota muuxannoo qaban gaafachuun, deeggarsaafi gorsa gorsaa isaafi yeroo wixinee qorannoosaa dhiyeessetti gorsa qoraa isaarraa argateefi muuxannoo hanga ofiisaa qabu gargaaramuun keessa bahuuf dhama’eera. Hanqina dhiyeessii ‘email’ waliin walqabateen ammoo, magaalaalee dhiyeessiin kun itti argamutti deddeebi’uun gorsaasaa irraa gorsaafi deeggarsa qorannoosaa gabbisu fadhataa tureera.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana keessatti qaaccessa dhiyaannaa hiika jechootaa Afaan Oromoo: xiyyeeffannoo kitaaba barataa kutaa 9 fi kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' waliin walqabatee, seenduubee hiika jechootaa barsiisuu, maalummaa hiika jechootaa, gahee jechoonni afaan barsiisuu keessatti qaban, gosoota hiika jechootaa, maloota dhiyaannaa hiika jechootaa, tarsiimoolee dhiyaannaa hiika jechootaa fi ulaagalee jechoonni itti filatamaniifi barruuwwaan walfakkii sakatta'amantu dhiyaate.

2.1. Seenduubee Hiika Jechootaa Barsiisuu

Hiika jechootaa barsiisuun maloota afaan alaa barsiisuuf tajaajilaa turan addaddaa keessatti yeroo dhaabbii hinqabne (unsettled periods) danuu akka dabarse hayyoonni nidubbatu. Kunis, yeroo tokko tokko iddoo kennanii fayyadamuu, yeroo biraa immoo, gonkumaa irraanfatamaa kan turedha. Akka Gashaw (2008:9) French (1983) wabeeffachuun ibsetti, bara 1930_n keessa hiika jechootaa barsiisuun xiyyeeffannoo guddaa argatee ture. Baroota 1940_n, 1950_n, 1960_n fi jalqaba 1970_n keessa immoo, sagantaa barnoota afaan alaa keessaa yeroo itti keessaa hafeefi dagatame ture.

Maloota afaan barsiisuuf inni tokko ka'ee isa biraa kuffisaa, Mala Jijjiirraa Seerlugaa (Grammar Translation Method) irraa eegalee hanga mul'achuu Haala Dhiyeenyaa Waliigalteetti (Communicative Approach) hojiirra oolan keessatti, hiika jechootaa barsiisuuf bakka/ iddoo kan hinkennine ta'uu hubanna. Fakkeenyaaf, Mala Jijjiirraa Seerlugaa keessatti, xiyyeeffannoo kan argatee ture seera seerlugaa yookiin caasaa afaanii ture. As keessatti, hiika jechootaa barattoonni ofii isaanii afaan lamaan tarreessuudhaan akka shaakalanii sammuu qabatan taasifamu turan. Yaada kanas Schmitt (2000:12) yoo ibsu, “ *The Grammar Translation Method aimed at fostering accuracy and mastering of explicit grammatical rules left students to learn the necessary vocabulary themselves through bilingual word lists, which made a bilingual dictionary an important reference,*” jedha.

Bara Mala Kallattummaas (The Direct Method), akkuma Mala Jijjiirraa Seerlugaa, hiika jechootaa xiyyeeffannoon kan hinkennamne ture. Akka amantaa leelliftoota mala kanaatti, barattoonni hiika jechootaa uumamumaan walitti dhufeenya taasisan keessa argachaa/ baraa akka deeman, Schmitt (2000) ni'ibsa.

Haaluma kanaan, maloonni afaan alaa barsiisuuf ka'aafi kufaa hanga bara 1980_n turan, hiika jechootaa barsiisuuf xiyyeeffannoo kan hinkennine ta'uu isaaniiti.

Mul'achuu Waliigalteen Afaan Barsiisuu (The Emergence of Communicative Language Teaching) bara 1980_{mootaan} walqabatee, seenaa afaan barsiisuu keessatti jijjiiramatu dhufe. Innis, bu'uura caasaa (structure- based) irraa gara bu'uura hiikaatti (meaning- based or fluency) yerootti jijjiirame ture. Yeroo sanatti, xiyyeeffannoon caasaa afaanii caalaa hiikaaf iddoo olaanaa waan kennee tureefi hiika immoo kan baatu caasaa osoo hinta'iin jecha waan ta'eef, bakki guddaan hiika jechootaaf yeroo itti kenname ture. Yaada kana, Richards and Rodgers (2001:132) yoo cimsan, *"The building blocks of language learning and communication are not grammar ... but lexis, which is words and word combinations ...,"* jedhu. Kunis, barsiisonni afaanii, barattoonni isaanii barnoota afaaniis ta'e gosa barnootaa kanneen biroodhaan cimoo akka ta'aniif, hiika jechootaa xiyyeeffannoo keessa galchuun barsiisuun barbaachisaa akka ta'e nihubachiisa.

2.2. Yaadrimeefi Maalummaa Hiika Jechootaa

Afaan yaada keenya ibsachuufi waliigalteef kan nu gargaaru yoo ta'u, kana galmaan ga'uuf immoo, inni bu'uura beekumsa hiika jechootaa qabaachuudha. Akka Harmer (1991:153) ibsetti, *"If language structures make up the skeleton of language, then it's vocabulary that provides the vital organs and the flesh. Ability to manipulate grammatical structure does not have any potential for expressing meaning unless words are used."* Kana jechuun, caasaan afaanii lafee afaanii yommuu ta'u, hiikni jechootaa ammoo qaama murteessaafi foon caasaa seerlugaa kallattii barbaadaniin hiikuuf kan gargaaraniidha. Caasaaleen seerlugaa yoo jechoota fayyadaman malee, uumamaan hiika kennuu hindanda'an. Hiikni jechaa lafee dugdaa afaaniiti. Beekumsa hiika jechaa malee, seera afaanii qofa beekuun bu'aa akka hinqabne nu hubachiisa.

2.2.1. Yaadrimee Hiika Jechootaa

Sagantaa barnoota afaanii keessatti, baroota 1940_{mootaa} eegalee hanga jalqaba baroota 1970_{mootaa}tti, xiyyeeffannoon hiika jechootaa barsiisuuf kennamaa ture baay'ee gadaanaa ture. Haata'u malee, dhuma jaarraa 20^{ffaa} irraa eegalee, ilaalchi hiika jechootaafi gahee hiikni jechootaa afaan barachuu keessatti qabu, xiyyeeffannaafi fedhii olaanaa horachaa dhufeera.

Jechoonni waliigaltee taasifamu keessatti shoora olaanaa qabaatanillee, hiika jechootaa barsiisuun dagatamaa akka ture, Alamuu (1994) (Wallace 1982, Lewis & Hill 1985, Gairns & Redman 1986, Mc Carty, 1990) wabeeffachuun ibseera.

Beektonni garaagaraa akka ibsanitti, yaadrimeen jechoota barsiisuu jedhuuf yeroo dheeraaf xiyyeeffannoon kan hinkennamneefi madda barreeffamaa gahaa ta'e akka hinqabne hubanna. Yaada kanas Morgan (1986:19) akkas jechuun deeggara, *"Most textbook writers do not focus on words as thing-in-themselves but as vehicles of pattern and structure. For the learner, if not always for the teacher, words are exciting."*

Akkuma yaada haayyuu kana irraa hubachuun danda'amu, barreessitoonni kitaabaa hedduun isaanii jechoota irratti xiyyeeffannoo kan hinkennineefi jechoota akka caasaafi ijaarsaaf oolutti kan ilaalaniidha. Bariisotaaf osoo hintaane, jechoonni haamilee barattootaa kakasuuf barbaachi soo akka ta'an ibsa. Kun immoo, jechoonni akka riqichaatti dandeettiwwaan biroo ijaaruuf kan ilaalamaa turaniifi ofii isaaniin garuu kan xiyyeeffannoo argatanii akka ogummaa afaaniitti beektoonni irratti barreessan akka hin jirre mul'isa. Yaada kana Wallace (1982), Harmer (1991) fi Carter (1991) akkas jechuun deeggaru, xiyyeeffannoon hiika jechootaa barsiisuu qorachuun kan dagatame ture. Kana irraa kan ka'es, maddi barreeffamaa gama kanaan jiru xiqqaachuu danda'eera. Sababiiwwan gurguddoo jechoota barsiisuun dagatameefis, Allen (1983) qabxii gurguddoo sadii lafa kaa'uun ibseera. Isaanis

- Dhaabbileen barsiisota leenjisan, daree keessatti waa'een jechootaa yeroo baay'ee waan ka'uuf, xiyyeeffannoon Seerlugaaf kennamuu qaba jedhanii yaadu.
- Ogeeyyiin barnootaa, barataan seerluga bu'uura osoo hinbaratiin jechoota baay'ee barachuun hima uumuu irratti dogoggora uuma kan jedhu sodaa waan qabaniifi.
- Warri barsiisota gorsaa turan jechi kan baratamu muuxannoo qofaadhaan yaada jedhu kennaa turan.

Yaada hayyuu kana irraa hubachuun akkuma danda'amu, dagatamuu hiika jechootaaf qabata kan ta'e barnoota afaanii keessatti barsiisonni jechootaaf xiyyeeffannoo osoo hinkenniin seerluga irratti xiyyeeffachuun sirrii akka ta'etti kan amanaa turan ta'uusaati.

Haa ta'u malee, Wilkins (1972) qorannoo isaa keessatti dagatamuu barnoota hiika jechootaa bal'inaan ceepha'ee ture. Bara eerame kanatti, afaan barsiisuu keessatti, xiyyeeffannoon dursaa

seerlugaaf kan kenname ta'us, seerlugatti aansuudhaan barnoota jechootaafis xiyyeeffannoon gahaa ta'uu baatus kennamaa akka tureefi fedhiin Wilkins barnoota hiika jechootaa karaa xiinhiikaa hiika jechootaa dhiyeessuuf qabus fudhatama argataa kan ture bara 1970mootaafi 1980moota keessa akka ta'eefi barnoonni hiika jechootaa akka ogummaa afaanii tokkootti ilaalamuu kan jalqabe baruma kana ta'uu, Alamuu (1994) Carter & McCarthy (1988) wabeeffachuun ibseera.

Akka Schmitt (2000) Zimmermann (1997) wabeeffachuun ibsetti, jalqaba jaarraa 19ffaatti, 'Tooftaa Afaan Jijjiirraa Seerlugaatiin' barsiisuutu beekama ture. Ulaagaan yeroo sana jechoonni ittiin filataman seera caaslugaa hubachiisuuf ture. Tooftaa Kallatummaa keessatti garuu, barnoonni hiika jechoota haala qabatamaa yeroo wajjin akkaataa deemuun kallattiidhaan barsiifamuu eegale. Bara sochii hiika jechootaa jedhamee beekamu keessa, hiika jechootaa ilaalchisee qorannoon gaggeeffamee ture. Qorannoon kunis hiika jechootaa tajaajila filatamoo ta'aniif oolchuu irratti kan xiyyeeffatan akka turan, Schmitt (2000) ibsee jira.

Akka yaada ogeeyyii kana irraa hubachuun danda'amutti, adeemsi barnootaa hiika jechootaa gara sochii hiika jechootaa dirree hojii adda addaatti tajaajila kennan filatanii hiika itti kennuudhaan barnootni hiika jechootaa kennamaa akka baratan agarsiisuudha. Yaadni kun kan mul'isu, barumsi hiika jechootaa kan baratamu yoo ta'e illee, jechoota dirree hojii adda addaa keessatti irra caalaa barbaachisoodha jedhamanii barsiifamuun kan daangeffame akka ture hubachuun nidanda'ama.

Bara 1980 moota keessa, mala afaan walqunnamtiif oolchuu barsiisuutu irra caalaa faayidaa irra oolaa ture. Barnoonni hiika jechootaas akka ogummaa afaanii tokkootti fudhatama argatee walqunnamtiif barbaachisaa ta'uun isaa waan hubatameef, xiyyeeffannoon kennameefii ture. Akkasumas, caasaa hiikaafi hiika jechaa itti dabalanii barsiisuudhaaf ogeeyyiin barnoota afaanii yaalii kan taasisan bara kana keessa ture. Ogeeyyiin barnoota afaanii bara kanaa barnoota hiika jechootaa barsiisuun barattoonni ammoo, waliigaltee hiika qabeessa ta'etti fayyadamanii yaada isaanii bal'inaan ibsachuun hiika jechootaa ofiin ofbarsiiuu akka danda'an haalli mijateera.

2.2.2. Maalummaa Hiika Jechootaa

Hayyoonni afaanii qorannoo hiika jechootaa adda addaa gaggeessan keessatti, hiikni jechaa gabaabinaan kana jedhanii hiikuun ulfaataa akka ta'e addeessu. 'Hiikni jechaa maali?' gaaffii

jedhu deebisuurra, ‘Jechi maali?’ kan jedhu deebisuutu dursa yaada jedhu lafa kaa’u. Sababni isaas, hiikni jechaa yaadarimee bal’aa ta’e kan ofkeessatti qabate waan ta’eefi. Jechi bakka bu’aa bakka bu’amaati. Dhalli namaa dhageettii isaa mara mallattoo jechootaatiin bakka buusuun namoota biroo waliin walqunnamtii uuma. Walqunnamtii gaarii ta’e uumuuf ammoo, jechoonni qindaa’an sun hiika qabaachuu qabu. Akka hayyoonni afaanii adda addaa ibsanitti, xiinhiikni saayinsii hiikaa jechootaa, gaaleewwanii, himootaa akkasumas, dubbii himaan duuba jiru qoratudha.

Seead (2003) xiinhiikni saayinsii quunnamtii hiika karaa afaanii taasifamudha jechuun ibsee jira. Haaluma walfakkaatuun, Yule (2006), jechoonni akka baattoo hiikaatti qofa kan ilaalaman osoo hin taane, walii isaanii gidduutti hariiroo qabaachuu isaanii addeessa. Kanaaf, adeemsa hubannoo hiika jechaaf taasifamu keessatti hariiroo jechoonni waliin qaban gadifageenyaan xiinxaluun barbaachisaa akka ta’e ibsee jira.

Yaada hiika jechaa jedhu namoonni garaagaraa haala adda addaatii hiiku. Akka hayyuun Ur (1996:60) jettutti,

Vocabulary can be defined, roughly as the words we teach in the language. However, a new item of vocabulary may be more than a single word; for example, post –office and mother-in- law which are made up of two or three words but express a single idea. There are also multi-word idioms such as a call it the component words. A useful convention is to cover all such cases by taking about vocabulary ‘items’ rather than ‘words’, jechuun ibsiti.

Yaada kana irraa akka hubachuun danda’amutti, hiikni jechaa, jechoota afaan keessatti barsiifaman ykn fayyadama jechoota afaan tokkooti, jedhamee hiikamuu nidanda’a. Haata’u malee, hiikni jechaa jechoota tokkoo olii ta’uus nimala. Fakkeenyaaf, ‘mana postaa, amaatiifi, mana galmee,’ jedhan kan ijaaraman jechoota lamaafi isaa ol irraa ta’anis kan isaan ibsan yaada tokko. Gama biraatiin galmeen jechaa Longman Dictionary of Contemporary Engilsh (2009:1959) akka ibsutti, ‘*Vocabulary is the special set of words used in a particular kind of work business etc*’ jedha. Akka ibsa kana irraa hubatamutti, hiikni jechaa tarreeffama addaa tuuta jechootaa ta’ee kan hojii murtaa’e tokko keessatti tajaajilaniidha.

Sisay (2008:11) Galmee Jechootaa Addunyaa (1995:1578) wabeeffachuun akka ibsetti, hiikni jechaa, jechoota afaan keessatti ykn nama keessatti argaman ta'ee kan dubbii fi barreeffamaaf dhimma itti baanu ta'uu nu hubachiisa. Neuman & Dwyer (2009:121), hiika jechaa haala kanaan ibsu, *“The words we must know to communicate effectively: words in speaking (expressive vocabulary) and words in listening (receptive vocabulary).”*

Akka hiikawwan armaan olii irraa hubachuun danda'amutti, hiikni jechaa jechoota afaan keessatti ykn nama keessatti argaman ta'ee, kan dubbii fi barreeffamaaf dhimma itti baanu ta'uu nu hubachiisa.

2.3. Gahee Hiikni Jechootaa Afaan Barsiisuu Keessatti Qabau

Walqunnamtii afaanii gaarii ta'e uumuuf dandeettiin inni adda dureen barbaachisu dandeettii jechoota afaan walqunnamtiin ittiin adeemsifamu beekuudha. Gaheen hiika jechootaa afaan tokkoos, hiika caasaa jechoota afaanichaan olitti. Kanaafuu, afaan barachuu keessatti dandeettiin hiika jechootaa baay'ee murteessaadha. Kanuma ilaalchisee Wallace (1988) afaan barachuu keessatti hiika jechootaa barachuun faayidaa olaanaa kan qabu ta'u ibsa.

Dabalataanis, Sedita (2005:65) Rupley & et al (1998/99) wabeeffachuun faayidaa hiika jechootaa beekuun barattootaaf qabu haala armaan gadiin ibsitee jirti. *“Vocabulary knowledge is important because it encompasses all the words we must know to access our background knowledge, express our ideas and communicate effectively, and learn about new concepts. Vocabulary is the glue that holds stories, ideas and content together... making comprehension accessible for children.”*

Akka yaada armaan olii irraa hubachuun danda'amutti, beekumsi hiika jechootaa, jechoota nuti beeknuufi durbarree keenyatti akka dhimma baanu, yaada keenya akka ibsannu, sirritti akka walqunnamtii raawwannuufi yaadrimee haaraa akka barannuuf gargaara. Hiikni jechootaa qabiyyee, yaadaafi himteewwan bakka tokkotti walitti hidhuun hubannoo ijoollee kan milkeessaniidha. Barattoonni afaan tokkoffaas ta'e afaan lammaffaa walqunnamtii guyya guyyaafi barreeffama keessatti afaanichaan hanga danda'amutti fayyadamuun irraa eegama. Kana raawwachuuf ammoo dandeettii jechootaa gahaa qabaachuun barbaachisaa waan ta'eef, barattoonni hanqina jechaan walqunnamtii uumuu keessatti akka hinrakkanneef hiika jechootaa barachuun murteessaadha.

Yaada kana ilaalchisuun Harmer (1991:153) hubannoon hiika jechoota walqunnamttii uumuu keessatti qaban ilaalchisee haala armaan gadiin ibsa. *“If language structures make up the skeleton of language, then it’s vocabulary that provides that vital organs and the flesh. Ability to manipulate grammatical structure does not have any potential for expressing meaning unless words are used.”*

Yaadni kun, afaan keessatti caasaan afaanii akka lafeetti afaanicha kan ijaaru yommuu ta’u, hiikni jechootaa immoo akka qaama waliigalaa kanatti fooniifi lubbuu horuun sochoosuu danda’utti ilaalama. As keessatti, beekumsa jechootaatti dhimma baanuun alatti dandeettiin caasaa afaanii sirrii ta’e uumuun, hiika jechootaaf waan gumaachu akka hinqabne hubachuun nidanda’ama. Kanaafuu, dandeettiin afaanii adda addaa haala gahumasa qabuun horachuuf, hiika jechoota beekuun barattootaaf baay’ee barbaachisaadha.

2.4. Gosoota Hiika Jechootaa

Jechoonni hiika adda addaa qabu. Geetaachoo (2004)fi Beekan (2015), hiika jechootaa akka armaan gadiitti ibsaniiru. Isaanis:

2.4.1. Hiika Kallattii/ Sirrii: Hiika jechi tokko jalqabumaa kaasee wanta tokko yookiin yaadrimee tokko ibsuudhaaf moggaafame kan ilaaluudha. Kunis namni afaan sanatti afaan hiikkate kamiyyuu kan hiika sana hubatu ifa gala yookiin kallattii kan ta’eedha.

Fakkeenyaaf: **Hoolaa-** beeylada manaa kan foon ishii nyaatamu

Bofa- bineensa garaadhaan lo’uufi kan nama iddu

Kursii- mukarraa kan hojjetamu, miilota afur kan qabuufi kan irra taa’amu

2.4.2. Hiika Alkallattii /Keessaa/ Dubbii: Hiika amala wanta hiikni sirriin sun ibsu hubachuudhaan amala wanta biraa ibsuudhaaf kan itti fayyadamnuudha. Kunis muuxannoo hawaasaarratti kan hundaa’uudha. Hiika akka kanaa beekuudhaaf, aadaa hawaasichaa beekuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaf: Leenca - jabaa/ goota/ cimaa

Hoolaa - gowwaa jechuudha

2.4.3. Hiika Galumsaa

Jechoonni yeroo baay’ee kan barsiifaman akkaataa galumsa barreeffamaa ykn dubbii keessatti. Kunis akka barattoonni jecha sana muuxannoo yookiin beekumsa duraan qaban waliin walbira qabanii ilaaluun hubatan isaan taasisa. Yaada kana hayyoonni Atikins & et al (1996:34) akka

armaan gadii kanaan deeggaru, *“It is believed to be valuable to present and practise a new vocabulary item in a clear oral and written context. This helps the students to relate the new item to his/her prior knowledge in a memorable ways and thus helps to make its meaning clear.”*

Jechoota haala galumsaan barsiisuu keessatti, barsiisonni caasaa walxaxaafi jecha haaraa dhabamsiisuu qabu. Sababni isaas, jechoonni bakka galmaa irratti hundaa’uudhaan hiika adda addaa kennuu waan danda’aniifi hiikni jecha tokkoo qophaatti kana jedhanii murteessuun waan hindanda’amneefi.

Akka hayyooni barnoota afaanii ibsanitti, tooftaan hiika jechootaa galumsa bu’uura godhachuun barsiisuu, daran bu’aa qabeessa akka ta’eedha. Sababni isaas, barattoonni hiika jechootaa haaraa kanaan dura arganii hinbeekne tokko ofii isaanitiin akka galumsa dubbisaarraa tilmaamuun baratan isaan gargaara. Akkasumas, jechi tokko galumsa addaddaa keessatti, hiika garaa garaa qabaachuu akka danda’u tooftaa hubachiisudha (Atikins & et al 1996, Wallace 1996). Akka Beck, Mc Keown & Kucan (2002) ibsanitti, hiika jechootaa barsiisuu keessatti, galumsatti dhimma bahuun bu’aa qabeessa akkuma ta’e, yeroo tokko tokko odeeffannoo bal’aa dhiyeessuu dhabuun akka barattoonni hiika jechichaatti hinqufneefi hiika jechichaa hinhubanne taasisuu danda’a.

Hiika jechi tokko haala himoota adda addaa keessatti galee tajaajila kennurratti hundaa’uun kan kennamuudha. Fakkeenyaaf: mee hiika jecha ‘**tumuu/ tum-**’ jedhuu haalaallu.

- Bokkaan **tume**. → garmalee robe
- Seera **tume**. → baase
- Buna **tume**. → bullesse
- Bokkaan **natume**. → natortorse/nadhaane
- Abbaan koo na **tume** → na dhaane, na reebe
- Inni korma isaa **tume**. → kolaase, sangoomse

2.4.4. Hiika Galmee Jechootaa: Hiika galmee jechootaa kan jedhamu ammoo, hiika jechootaa armaan olitti kennaman kan ofkeessatti qabatu jechuudha. Hiikni galmee jechootaa keessatti argamu, hiika kallattii, hiika dubbii fi hiika bakka galmaa ta'uu danda'a jechuudha. Beekan (2015:208) Siyali & Jindal (2005:50) wabeeffachuun akka ibsetti," *A dictionary is only a finished product, the result of a complex process. It is a reference book or list of words usually in alphabetical order together with a guide to their meanings, pronunciations, spellings or equivalents in other languages or in simple words in the same language,*" jedha. Akka yaada kanaatti, galmeen jechootaa adeemsa walxaxaa sirna galmeen jechootaa ittiin qophaa'u mara darbuudhaan bu'aa argamu. Jechoota tartiiba qubeetiin taa'an kan ofkeessatti qabatu ta'ee hiika, sagaleessuu, qubeessuufi tajaajila biroof kan oolu ta'uu nama hubachiisa. Allen (1983) yaada kana karaa deeggaruun ibsa.

2.5. Tooftaalee Dhiyaannaa Hiika Jechootaa

Akka hayyoonni xiinqooqaa hiika jechootaa irratti qorannoo adda addaa gaggeessan ibsanitti, hiika jechootaa dhiyeessuuf tooftaan murtaawaan hunda caalaa gaariidha jedhamu tokko hinjiru. Dandeettii hiika jechootaa barattootaa guddisuuf, tooftaalee muraasaafi filtaman qofaatti dhimma bahuun akka hinbarbaachisnees ni'ibsu. Hiika jechootaa dhiyeessuuf tooftaalee adda addaa walkeessa makuun dhimma itti bahuun barbaachisadha. Tooftaalee hiikni jechootaa ittiin dhiyaatan keessaa kanneen akka unka ijaarsa jechootaa, walitti dhufeenya jechoonni walii isaanii waliin qabanii, galumsaafi akkaataa waliin deemmii jechootaa giddu-galeeffachuun, hiika jechootaa dhiyeessuun barbaachisaa akka ta'e, Wallace (1986) fi Atkins et al (1996) ni'ibsu.

Tooftaaleen dhiyaannaa hiika jechootaa kunniin qorannoo kana keessatti haala armaan gadiin dhiyaachuuf yaalamaniiru.

2.5.1. Unka Ijaarsa Jechootaa

Jechoonni akkaataa ijaarsa isaaniitiin amaloota garaagaraa qabaachuu danda'u. Sirna ijaarsa unka jechootaa keessatti amalli jechoonni ittiin uumamaniifi ittiin walhoran nijira. Barattootaaf hiikni jechootaa yeroo dhiyaatu amaloota kana gidduu galeeffachuun tooftaa tokko akka ta'e ogeeyyiin afaanii nigorsu. Fakkeenyaaf, adeemsa fufannaa, fufii duraafi fufii boodaa, hundee jechaa, hortee fi uumamtee, akkataa jechoonni tishoo jechoota garee adda addaa irraa itti uumaman ibsuun shaakala adda addaa barattootaaf dhiyeessaa barsiisuun nidanda'ama. Blachowicz &

Fisher (2004:107) yaada kana akkas jechuun ibsu, *“When students encounter unknown words they can use knowledge of word parts (root words, suffixes & prefixes) to help determine the meaning. This is especially true when reading content textbooks because these texts often contain many words that are derived from the same word parts.”*

Akka yaada hayyoota kanneen irraa hubachuun danda’amutti, hiika jechoota haaraa barattoonni hinbeekne (hundee jechaa, fufii duraafi fufii duubaa) qaama jechaa irraa baasuun hiika isaanii barsiisuun nidanda’ama. Kun immoo kan hojii irra oolu galumsa dubbisaa keessatti ta’uu akka malu mul’isa.

2.5.1.1. Hundee Jechaa

Hundeen jechaa kan yaadimee tokko baatu ta’ee uumamsaafi horsiisa jechootaatiif ka’umsa kan ta’edha. Yaada kana Bauer (1983) keessaa kan fudhate Addunyaa (2011:96) haala armaan gadiin ni’ibsa, *“A root is a form which is not further analyzable either in terms of derivational or inflectional morphemes. It is part of word form that remains when all inflectional and derivational affixes have been removed. A root is the basic part always present in a lexeme.”*

Akkuma yaada hayyuu kana irraa barachuun danda’amutti hundeen jechaa qaamolee hiika qabanitti qoqqoodamuu kan hindandeenyeefi fufiilee hiikaafi tajaajila agarsiisaniif bu’uura ta’uu isaati. Jechoonni yeroo barattootaaf dhiyaatan fufii duraafi fufii boodaa hundee jechichaatti fufamanii jiran irraa baasuun yaadimee hiika jecha sanaa bu’uura godhachuun bal’ifatanii akka hubataniif caccabsanii barsiisuudha. Hundee jechaa barsiisuun, barattoonni ofdanda’anii hiika jechootaa dubbisa keessaa akka hubataniif gargaara.

2.5.1.2. Fufii Duraa

Fufiin gosa dhamjecha hirkataa ta’ee qaama jechaatti karaa duraafi karaa duubaa fufamuun hiika kan jijjiiru ykn tajaajila caaslugaa adda addaatiif kan ooludha. Addunyaa (2011: 96) gosoota fufii ilaalchisuun, *“Fufiin tokko fufii durgaa ykn duubgaa jennee dubbachuuf, qaama jechaa addaan baasnee beekuun barbaachisaadha,”* jedha. Fufiin duraa akkuma maqaasaarraa hubachuun danda’amu, jechatti ykn qaama jechaatti karaa duraa fufamuun kan galudha. Afaan Oromoo keessatti akaakuun fufiilee kanaa, hiika jechaa jijjiiruu keessatti qooda fudhatu. Fufiin duraa Afaan Oromoo keessatti baay’inaan muraasa ta’aniyyuu, kanneen jiran sirnaan barsiisuun hiika jechaa hubachuu keessatti gumaacha olaanaa qabu.

2.5.1.3. Fufii Duubaa

Fufiin duubaa, duuba hundee jechaatiin galuun tajaajila seerlugaatiifis ta'e tajaajila hiikaa jijjiiruuf oola. Afaan Oromoo keessatti gosti fufii kanaa warreen uumamteefi hortee agarsiisaniidha. Qaama dubbii keessatti fufiileen kun garee jechootaa maqaatti, maqibsattiifi gochimatti maxxanuudhaan, gara garee jechootaa biraatti nijijjiiru. Yaada kana irraa wanti hubatamu, tooftaawwan fufiin duubaa jechootatti dabalaman barsiisuun barattoonni hiika jechootaa akka hubataniif kan gargaaru ta'uu isaati.

2.5.1.4. Jecha Tishoo

Jechoota hiika qaban lamaafi isaa ol walitti fiduudhaan jecha hiika qabu tokko uumuudha. Adeemsi kun jechoota lamaafi isaa ol walitti fiduun jecha haaraa ijaaruudha. Ijaarsa kana keessatti hiikni jechichaa, jechoota irraa ijaarame irraa tilmaamuufi kanneen hiikni isaanii jechoota sanaan alaa jechuun ilaalamu. Tooftaan kun Afaan Oromoo keessatti jechoota garee garaagaraa uumuun bal'inaan akka dhimma itti bahamu, Addunyaa (2012:146) ibsee jira. Fakkeenyaaf:

<i>Jechoota</i>	<i>jechoota tisheeffaman</i>	<i>hiika</i>
• Bifa + bade	bifabadii	fokkistuu
• Duuba + gale	duubaangalaa	hattuu
• Qote + bule	qonnaanbulaa	hojii qonnaan kan jiraatu
• Nyaara + haaddatte	Nyaaraaddattee	kan hin saalfanne

Akkuma fakkeenya kana irraa hubachuun danda'amu, jechoonni garee adda addaa walitti dhufuun uumamsa jechoota haaraaf sababa ta'aniiru. Walumaagalatti, jechoota akkaataa ijaarsa isaanitiin dhiyeessuun, akka barattoonni caasaa irratti hundaa'anii hiika jechootaa baratan taasisuuf gumacha ol'aanaa qaba.

2.5.2. Hariiroo Hiika Jechootaa

Hariiroo hiika jechootaa jechuun, hariiroo jechoonni walii isaanii gidduutti hiikaan qaban jechuudha. Hiika jechootaa hariiroo waliinii isaanii irraa ka'uun qo'achuun nidanda'ama. Addunyaa (2014:111), walitti dhufeenyi kun garuu, bifa garaa garaa qaba. Haariiroo jechootni ittiin walitti dhufaniifi addaan ba'an keessaa muraasni: masoo, faallaa, hiik-heddee, walkeessa, moggoo, xigguufi kan biroos kaasuun nidanda'ama.

Akka ogeeyyiin afaanii adda addaa ibsanitti, xiin-hiikni saayinsii hiika jechootaa, gaaleewwaniifi himootaa qoratudha. Akka Saeed (2004) ibsetti, xiinhiikni saayinsii quunnamtii hiikaa karaa qooqaa taasifamudha. Yule (2006) akka ibsetti, jechootni akka baattoo hiikaatti qofa kan ilaalaman osoo hin taane, walii isaanii gidduuttis hariiroo qabu. Kanaaf, jechoota hariiroo isaan waliin qabaniinis xiinxaluun barbaachisaadha.

Hiika jechootaa hariiroo jechoonni walii wajjin qabaniin haasa'aa yeroo hunda taasisnu keessatti ibsina. Faayidaa hariiroon hiika jechootaa barnoota afaanii keessatti qabu ilaalchisuun, Gairns & Redman (1986) yommuu ibsan, adeemsa baruu barsiisuu afaanii keessatti, hariiroon miiraa faayidaa guddaa qaba. Kutaa keessatti akkaataa hariiroo isaanitiin wantoota gareen walfakkiin, faallaa, walfakkeessoofi kanneen birootiin gurmeessuudhaan madaaluun baay'ee barbaachisaafi barattoonni akka daangaa hiika jechootaa hubatan kallattiin argisiisuuf bu'aa guddaa kan qabudha. Dabalataanis, barattoonni bakka hiikni jechootaa walirraa dhufan akkasumas, daangaa itti fayyadama jechootaa akka barataniif gargaara.

Hiikni jechootaa yeroo baay'ee karaa bakka bu'aa yookiin kallattiin dhiyaachuu dhiisuu nidanda'u. Jechoota adeemsa kanaan hiikni isaanii hindhiyaanne qo'achuuf, hariiroo/walitti dhufeenya hiika jechootaa beekuun baay'ee barbaachisaadha.

2.5.2.1 Hiika Jechootaa Masoo

Masoon jechoota hiika walfakkaatan qabaniidha. Jechoonni masoo waliif ta'an kun hima keessatti bakka walii bu'uu kan danda'an yeroo hunda ta'uu dhiisuu mala. Kun immoo afaan keessatti jechoonni ykn caasaan adda addaa lama tajaajila tokkoof kan hinoolle ta'uu mul'isa. Yaaduma kana O'Grady (1996:234) haala armaan gaditiin ibsa, *"Synonyms are words or expressions that have the same meanings in some contexts--- many linguists believe that it would be inefficient for a language to have two words or phrases whose meanings are absolutely identical in all contexts and that complete synonymy is, therefore, non-existent."*

Yaada hayyuu kana irraa kan hubannu, masoon guutummaa guutuutti bakka walbu'uu danda'u akka hinjirreedha. Afaan Oromoo keessatti, masoon karaalee sadiin uumamuu danda'a.

A) **Masoo Loogaa (dialect):** Masoon kun, jechoonni gaaragarummaa loogaa irraa kan ka'e yeroo yaadrimee tokkoof hiika ykn moggaasa garaa garaa kenninu kan uumamuudha.

Fakkeenyaaf: **Handaarii** - bullaallaa, gugee, saphaliisa, makoodii, naanee

Gaarii - mishaa, baroo, dansaa, hosee, bayeessa

B) **Masoo Fayyadamaa (usage)**: Masoon kun immoo kan uumamu, yeroo yaadrimee tokko itti fayyadama keessatti hiika garaagaraan ibsinuudha.

Fakkeenyaaf: **Qulqulleessuu** - dhiquu /miicuu/haxaawuu

Qote – qoffore/ soqe

C) **Hiika Dhokataa**: Karaa hiikni jecha masoo ittiin argamu keessaa isa tokko ta'ee, yaadrimeen tokko hiika irra keessaaf osoo hintaane, hiika keessoo ykn dhokataa mul'isuuf gargaarudha.

Fakkeenyaaf: **Saree** - beeylada miila afur qabdu

- gadhee
- kajeeltu
- kan waan kennaniif nyaattu; kan waan jedhaniin baattu

Hariiroo hiika jechootaa keessatti, jechoonni waliif masoo ta'an guutummaa guutuutti walfakkaatu jechuun rakkisaadha. Yule (1996), McCarthy (1988) yaada kana yeroo ibsan, jechoonni hiika isaanitiin yoo baay'ee walfakkaataniyyuu, garaagarummaa qabaachuu waan danda'aniif barattoonni gadfageenyaan akka xiinxalan barsiisuun barbaachisaadha.

2.5.2.2. Hiika Jechootaa Faallaa: Faallaan walitti dhufeenya jechootaa walmorkatan lama gidduu jiruudha. Nation (2001) akka jedhutti, jechoonni karaa hariiroo hiika faallaa (by the semantic relation of antonymy) qindaa'uu nidanda'u. Addunyaa (2014), Alemuu (1996), Atkins et al (1996) akka ibsanitti, walitti dhufeenya jechootaa hiika faallaa waliif ta'anii, karaa afur ilaaluun nidanda'ama. Yaaduma kana kan deeggaru, Carter & McCarthy (1988: 23-24) akkas jechuun ibsu, *"In dealing with pairs of words with opposite meaning, there must be a good deal of attention to the point of degrees of oppositeness. In this connection, linguists studied four classes of antonymy: gradable, ungradable, converseness and directionality."* Isaanis:

A) **Hiika Jechootaa Faallaa Guutuu**: Faallaa guutuun jechoota wantoota duuchaan faallaa walii ta'an agarsiisa. As keessatti, inni tokko nijira taanaan inni biraan hnijiru jechuudha. Karaa biraan, faallaa guutuun, hariiroon giddu-galeessaa kan keessatti hinmul'anneedha.

Fakkeenyaaf: Samii → dachee

Dhiira → dhalaa

Jiraa → du'aa

Akkuma fakkeenya armaan olii irraa hubachuun danda'amu, jechoonni cimdiin dhiyaatan kanneen faallaa guutuu/qaraati. Akka aadaafi muuxannoo Oromootti 'dhiira' miti taanaan 'dhalaa' ta'uun isaa beekamaadha. Kun immoo, yaadolee lameen gidduu hariiroon giddu-galeessaa jiraachuu dhabuu isaa salphaatti hubachuu nama dandeessisa.

B) Hiika Jechootaa Faallaa Sadarkaa: Gosti faallaa kun immoo, jechoota sadarkaa itti dabaluun kan ibsamuudha. Hariiroon giddu-galeessaa kan keessatti mul'atuudha.

Jechoota waan tokko waliin madaaluuf tajaajilan dhiyeessuun kanatu gabaabaa, kanatu gidduu galeessa, kanatu dheeraafi kkf jechuun addaaddummaa jiru agarsiisuu irratti kan xiyyeeffatuudha. Faallaan sadarkaa garee jechootaa Afaan Oromoo keessaa, ibsa maqaa (adjective) waliin dorgomsiiisuu irratti mul'ata.

Fakkeenyaaf:

Xiqqaa → guddaa	}	Ibsa maqaa
Bal'aa → dhiphaa		
Furdaa → qal'aa		
Dheeraa → gabaabaa		

Xiqqaa → Guddaa → Baayyee guddaa

Akkuma fakkeenya armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, jechoonni cimdiin dhiyaatan 'kamtu kamirra' jechuun kanneen ilaalamaniidha. Kan tokko waliin ilaalamee dheeraa ta'e, kan biraa waliin yommuu ilaalamu immoo, gabaabaa ta'uu danda'a waan ta'eef, gosti faallaa kun faallaa sadarkaa jedhama.

C) Hiika Faallaa Jechoota Waliin Jiraatanii /Garagalchoo: Faallaan kun immoo, wantoota waliin ilaaluun garaagarummaa isaan gidduu jiru addaan baasuu irratti xiyyeeffata. As keessatti, inni tokko jiraachuun, kan biraa akka jiraatuuf sababa ta'a.

Fakkeenyaaf: Barsiisaa → Barataa

Bituu → gurguruu

Haadha → abbaa

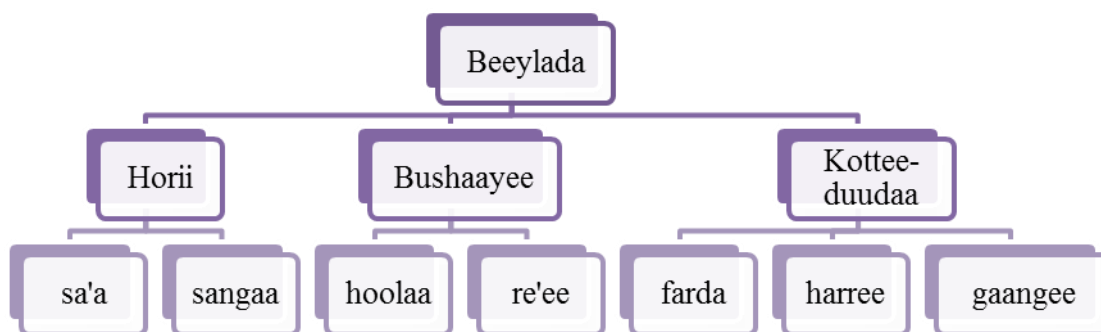
Akkuma fakkeenya armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, 'barsiisaan' faallaa 'barataa' ti. Kun immoo, barsiisaan kan waliin ilaalamuu qabu barataa waliin ta'uufi barsiisaan barataa malee, barataanis barsiisaa malee jiraachuu akka hindandeenye agarsiisa.

D) Hiika Jechootaa Faallaa Kallattii: Faallaan akkanaa faallaa jechoota kallattiitti fayyadamuun uumamaniidha. Yaada kanas Sebastian Lobner (2002:90) yoo ibsu, “ *Pairs such as in front of /behind, left/right, above/below have much in common with antonyms. For each such pair there is a point of reference from which one looks in opposite directions on a certain axis,*” jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, faallaa akka kanaa hubachuudhaaf bakki murtaa’aan dhaabbatanii faallaa kana itti ilaalan jiraachuu qaba.

Fakkeenyaaf: Ol → gadi
 Gararraa → gajjallaa
 Bitaa → mirga
 Fuuldura → dudduuba

2.5.2.3. Hiika Jechootaa Walkeessoo

Jechoonni hiika qabaniin walkeessa ta’uu danda’u. Akka Atkins & et al (1996), Saeed (1997), Yule (2006) ibsanitti, hiikni jechootaa hiika jecha haadhoo tokko keessatti hammatamanii argaman, miseensa yookiin hiika walkeessoo jedhamu. Haaluma walfakkaatuun, Gairns & Redam (1986) yoo ibsan, hiikni walkeessoo hariiroo jechi tokko jechoota baay’ee ofkeessatti hammatee argamudha. Sisay (2008:24) qorannoosaa keessatti, hiika jechootaa walkeessaaf fakkeenya kana fudhatee ibseera.

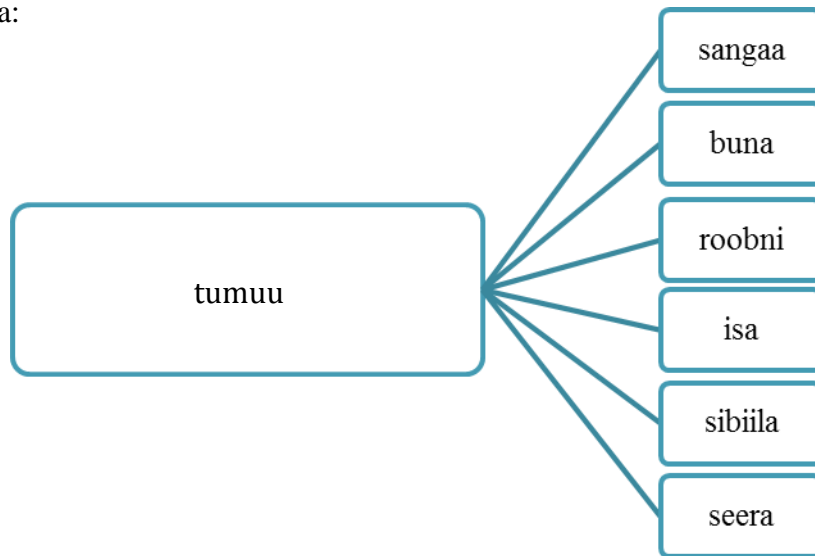

Kana jechuun, hiikni unka tokkoo yoo hiika unka biraa keessatti kan argamu ta’e, hariiroon jechoota kanneen gidduu jiru hiika walkeessoo jedhama. Jechi tokko jecha isa keessatti argamu faana, garee tokko ta’uu nidanda’a.

2.5.2.4. Hiika Jechaa Hiik-heddee

Walitti dhuufeenya hiika jechootaa keessatti, jechi hiika tokkoo ol qabu hiik-heddee jedhama. Kun immoo, afaan keessatti unki xiinqooqaa tokko dhaamsa tokkoo ol bakka bu'uu kan danda'u ta'uu ibsa. Hiikni jecha tokkoo karaa adda addaa hubatamuu akka danda'u Harmer (1991) ibseera.

Fakkeenya:

Akka fakkeenya kanarraa hubachuun danda'amutti, yaadonni tarreeffaman hundi isaaniyyuu hiika adda addaa qabu. Addaddummaan hiika yaadota kanneeniis jechi 'tume' jedhu qofaasaa dhaabachuun osoo hin taane, jechoota adda addaa waliin hiriiruun dhiyaachuu isaarraa kan maddedha. Haalli kun immoo, jechoonni kallattii adda addaatiin hiika garaagaraa qabaachuu akka danda'an agarsiisa.

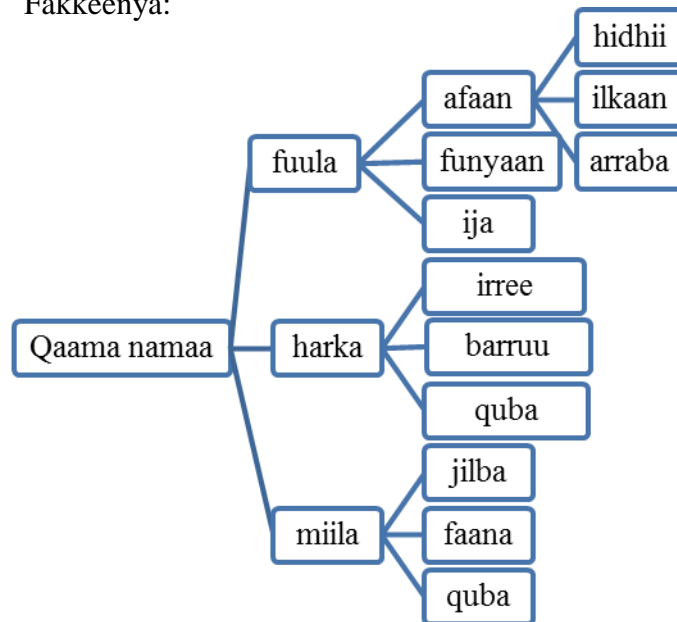
2.5.2.5. Hiika Jechootaa Xigguu/ Hiika Garee Jechootaa

Kun walitti dhufeenya qaamoleen xixiqqaa qaamolee gurguddaa waliin qaban agarsiisa. Kana jechuun, qaamni xiqqaan tokko qaama guddaa tokko waliin hidhata qaba jechuudha. Walitti dhufeenyiifi shoorri qaamolee xixiqqaan ijaarsa qaamolee gurguddaa keessatti qaban bifa garaagaraatiin dhiyaachuu danda'u. Isaanis:

- Kanneen barbaachisoo ta'an (necessity)
- Kanneen qaama sanattii addaan bahuu hindandeenye (integrality)
- Kanneen qaama irraa adda bahuu danda'an (descertness) fi

- Kakaasa (motivation) ta'uu danda'u. Ijaarsa kana keessatti kakaasonni xixiqqoon uumaman barbaachisummaa caasaa, bakkaafi yeroon ta'uu kan danda'uudha, Addunyaa (2014:116).

Fakkeenya:

2.5.2.6. Hiika Jechootaa Moggoo

Moggoon walitti dhufeenya hiika jechootaa keessatti, jechoota barreeffamaafi sagaleedhaan walfakkaatanii, hiika isaaniin gargar ta'aniidha. Moggoon karaa lamaan uumama. Isaanis:

- Moggoo barreeffamaa (homography) fi
- Moggoo sagaleessuu (homophone)ti.

A) Moggoo Barreeffamaa: Afaan keessatti jechoonni qubee walfakkaatuun barreeffamanii, haala garaa garaan sagaleeffamaniifi hiikaan gargar ta'an, moggoo barreeffamaa jedhamu.

- Fakkeenyaaf: **Dhugaa**
- Haqa
 - Unadhaa
 - Nama waa dhugu

Akkuma fakkeenya kana irraa agarrutti, yaadonni (a-c) jecha 'dhugaa' jedhuuf kan kennaman yommuu ta'an, jechoonni kunniin hiikaafi sagaleessuu isaaniin garaagara haata'an malee, haalli isaan ittiin barreeffaman tokko.

B) Moggoo sagaleessuu: Gosti moggoo kanaa immoo, yommuu jechoonni haala barreeffamaafi hiikaan gargar ta'anii haala sagaleessuu isaaniin walfakkaatan kan uumamuudha. Moggoon haala kanaan uumamu, Afaan Oromoo keessa waan jiru hinfakkaatu.

Walumaagalatti, hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qaban wayita barsiifnu, malleen kanneen bu'uura godhachuudhaan barattootaaf dhiyeessuun addaaddummaa hiika jechootaa hubachiisuun barbaachisaadha.

2.5.3. Tilmaamuu

Tarsiimoolee hiika jechootaa barsiisuuf oolan keessaa tokko tilmaamuudha. Adeemsa kana keessatti, barattoonni muuxannoo/ beekumsa duraan qabaniifi fuulcha galumsaatti dhimma bahuudhaan hiika tilmaamaa kennuu nidanda'u. Yaada kanas Atkins & et al (1996:26) yoo ibsan, *"Among the commonest strategies that students need to use in problem solving is by making guesses. This requires students to use their prior knowledge and experience as well as clues in the context,"* jedhu. Tilmaamuun tarsiimoo murtessaa hiika jechootaa barachuuf barattoota gargaaru keessaa isa tokko ta'us, sababoota kanneen akka fuulcha gahaa dhabuu, cimina dubbisa dhiyaatuu, mata dureen baratamaa ta'uu, beekumsaafi muuxannoo barattoonni duraan qabaniifi fedhiin barattootaa fa'aa irraa kan ka'e, adeemsi isaa walxaxaa ta'uu danda'a.

2.5.4. Hiika Jechootaa Jechoota Waliin Deemanii

Waliin deemmiin, tooftaa hiikni jechootaa ittiin dhiyaatan keessaa tokko akka ta'e, hayyoonni barnoota afaanii ni'ibsu (Atkins & et al 1996, Yule, 2006). Afaan Oromoo keessatti, jechoonni hedduun akkaataa waliin deemmiin isaanii eegamee yoo dhiyaatan, hiika hawwaasicha biratti fudhatama qabu kennuu danda'u.

2.5.5. Hiika Jechootaa Neetwoorkii Jechootaa

Neetwoorkiin jechootaa kun saaphana jechootaa (word web), maappii jechootaa (word map), maappii sammuu (mind map), gurmoo jechootaa (word association) jedhamuunis kan beekamu yommuu tahu, tooftaa walitti hidhamiinsa walxaxaa yookiin neetwoorkii jechootaa mul'isudha. Akka Schmitt (2000) jedhutti, jechoonni sammuu keessatti karaa walitti gurmaa'aniin yookaan karaa sirnaawaa ta'een kuufamu malee, kophaa kophaatti hinkuufamani. Gurmaa'insa kanatus neetwoorkii jechootaa jedhama. Gurmaa'insa kanaan McCarthy (1990:34) akkas jechuun ibsa, “

The mental lexicon, how words are stored in the mind, is metaphorically described as a dictionary, a thesaurus, an encyclopedia, a library, a computer all of which refer to a principled organization of facts.

Yaada beekaa kanarraa wanti hubatamu, neetwoorkii jechootaa yaadni jedhu haala sammuu keessatti kuufamuun, galmee jechootaan, insaaykilooopiidiyaan, laaybiraariin akkasmas, koompiit eraan bakka buufamee ibsamuu yookiin ilaalamuu akka danda'uudha.

Tooftaa hojiirra oolmaa neetwoorkii jechootaa ilaalchisee Harmer (1990:165) yommuu ibsu, “--- a word item, for example, 'HOUSE' is selected and given in a box at the centre of a sheet of paper and students are encouraged to build a network of arrows connecting it to many possible words that have semantic association in any way.”

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubatamu, jechi tokko erga filatamee booda wiirtuu waraqaa irra saanduqa keessa akka taa'u ta'a. Kanaan booda barattoonni jechoota jechicha waliin firooma yookiin walitti dhufeenya qaban xiyyaan kallattii adda addaan akka walqabsiisaniif jajjabeeffamuu akka qaban gochuudha. Mee armaan gaditti fakkeenya neetwoorkii jechootaa Ur (1996:69) kennite gara Afaan Oromootti jijjiiramee dhiyaate haalaallu.

2.6. Tarsiimoolee Dhiyaannaa Hiika Jechootaa

Adeemsa baruu barsiisuu hiika jechootaa ilaalchisee Richard & Reanedy (2002), Hulstijn, Hollander & Greidanus (1996) Coady (1997a) wabeeffachuun malawwan gurguddoo sadiin hiika jechootaa dhiyeessuun akka danda'amu ibsu. Isaanis: akka tasaa, kallaattiiniifi tarsiimoon ofdandeessisanii dhiyeessuudha.

2.6.1. Akka Tasaa Dhiyeessuu

Malli kun adeemsa yeroo dheeraa keessa osoo itti hinyaadiin ykn hinsaganteeffatiin dubbisa bal'aa dubbisuufi dhaggeeffachuudhaan jechoota afaan tokkooffaas ta'e afaan lammaffaa ittiin baratamudha. As keessatti, meeshaan barnootaa qophaa'u dubbisa bal'aafi shaakala dhaggeeffan naa barattootaaf qabatee dhiyaachuu qaba. Barsiisaanis dubbisa bal'aa akkasumas shaakala dhaggeeffannaa barattootaaf dhiyeessuun hiika jechootaa barsiisuu qaba. Karaa biraatiin daree barnootaan alattis dubbisuufi dhaggeeffachuudhaan akka hiika jechootaa baratan adeemsa barsiisaan barattootaaf haala mijeessu akka ta'e, Kiley (1989), ni'ibsa.

2.6.2. Kallattiin Dhiyeessuu

Malli kun adeemsa hiika jechootaa addatti barattoonni ittiin baratan qopheessuun dhiyeessuu irratti kan xiyyeeffatudha. Akka mala kanaatti, hiika jechootaa lakkoofsi isaanii murtaahe barattoonni akka adda baafataniif itti yaadanii karoorsuun barsiisuudha. Yaaduma kana ilaalchisuun Richards & Renandya (2002:258) mala kallattiin hiika jechaa barsiisuu akkas jechuun ibsu, *“Explicit instruction involves diagnosing the word learners need to know, presenting words for the first time, elaborating word knowledge & developing fluency with known words.”* Yaada kana irraa hubachuun akka danda'amutti, hiika jechootaa kallattiin dhiyeessuun fedhii jechoota barattoonni barbaadanii adda baasuu, jechoota sana yeroo jalqabaaf dhiyeessuu, beekumsa jechoota sanaa bal'isuufi gahumsa jechootaa mul'isuu akka ofkeessatti hammatu ibsu.

2.6.3. Tarsiimoo Of-dandeessisuun Dhiyeessuu

Malli kun karaa itti barattoonni hiika jechootaa galumsa keessatti tilmaamuufi galmee jechootaattis fayyadamuu danda'an itti leenji'aniifi shaakalaniidha. Hiika jechootaa galumsa irraa tilmaamuun tarsiimoo baay'ee ulfaataafi walxaxaa ta'edha. Barataan tokko karaa

milkaa'ina qabuun hiika jechootaa galumsa keessaa tilmaamuuf jechoota digdama jiran keessaa jechoota kudha sagal beekuu qaba yookiin ammoo jechoota barbaachisoo beekamuu qaban (the most common words) 3000 beekuuf, barreeffamicha keessatti jechoota dhiyaatan keessaa 95% beekuu akka qabu, Liu & Nation(1985)fi Nation (1990) ni'ibsu. Yaaduma kana Kelly (1990:203) haala armaan gadiin lafa ka'a. *“Unless the context is very constrained, which is a relatively rare occurrence, or unless there is a relationship with a known word identifiable on the basis of form & supported by context, there is little chance of guessing the correct meaning.”*

Yaada hayyuu kana irraa hubachuun akkuma danda'amutti, hiika jechaaf deebii sirrii ta'e tilmaamuun kan danda'amu yoo qabiyyeen dhiyaatu sun baay'ee murtaahaa ta'eefi haariiroon unkaa jecha beekamu galumsaan deeggarama ta'uu isaa mul'isa. Unka jechaafi galumsaa irratti kallattiin xiyyeeffannaa gochuu dhabuun, hiika jechaa galumsa irraa tilmaamuuf carraa akka dhiphisu fi hiikni jechaa bal'aan akka hinbaratamne taasisuu isaa agarsiisa.

2.7. Ulaagaalee Jechoonni Ittiin Filataman

Akka hayyoonni Harmer (1991), Wallace (1982), Redman (1986) ibsanitti, jechoota haaraa filachuuf ulaagaalee gurguddoon nijiru. Isaanis:

2.7.1. Irra Deddeebii (Frequency)

Adeemsa baruu barsiisuu keessatti yommuu jechoota haaraa barsiifnu, jechoota dubbattoota afaanichaan yeroo baay'ee hojiirra oolan barsiisuu qabna. Akkasumas, barnoota daangeffame keessatti yoo ta'e immoo, warreen dubbisa keessatti haaraa ta'anii dhiyaataniifi dubbisicha keessatti xiyyeeffannaa argachuu qabantu barsiifamuu qabu. Qajeelfama filannaa hiika jechootaa keessatti, irra deddeebiin jechootaa xiyyeeffannoo guddaa qaba. Sababnisaas, jechoonni galumsa barreeffamaa keessatti, irra deddeebi'anii dhufan, dura baratamuu akka qaban qorannoon adda addaa waan mirkaneessuufi. Yaada kana hayyuun McCarthy (1990:66) yoo ibsu, *“It seems self evident that the most frequent words in any language will be the most useful ones for learners of that language and therefore, the best to start off with, in order to give the learners a basic set of tools for communication,”* jedha.

Irra deddeebiin jechootaa, hiika jechootaa barsiisuu keessatti akka ulaagaa jalqabaatti filatamus, filannoo jechootaa dhiyaachuu qabaniif xiyyeeffannoo kennuun barbaachisaadha. Kun immoo,

irra deddeebiin qofti qophaa isaa akka ulaagaa filannoo hiika jechootaa tokkootti dhiyaachuu akka hinqabne mul'isa. Yaada kana hayyoonni Gairns & Redman (1986:58) haala kanaan ibsu, *"The high frequency of an item is no guarantee of usefulness but there is obviously a significant correlation between the two (usefulness and frequency)."* Harmer (1991:156) yaada hayyuu kana waliin walqabsiisuun yaada kana haala armaan gadiin ibsa, *"The decision about what vocabulary to teach and learn will be heavily influenced by information we can get about frequency and use. But this information will be assessed in the light of other consideration such as topic, function, structure, teachability, needs and wants."*

Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu, hiika jechootaa filachuun barnootaaf dhiyeessuu keessatti, irra deddeebii dabalatee ulaagaaleen filannoo jechootaa addaddaa jiran xiyyeeffannoo argachuu akka qaban nutti mul'isa.

2.7.2. Jecha Uwwisa Bal'aa Ta'e Qabu (Coverage or Wide Range)

Hiika jechootaa barsiisuu keessatti, jechoota baay'ee murtaahoo ta'an barsiisuurra, warreen tajaajila bal'aa qaban barsiisuutu filatama. Yaada kana McCarthy (1990:66) haala armaan gadiin ibsa, *"The words that are useful are those that are frequent and also those that have a fairly wide range (those which occur across a wide variety of texts)."*

Akka yaada hayyuu kanarraa hubachuun danda'amutti, adeemsa filannaa jechootaa keessatti akkuma irra deddeebiin xiyyeeffannoo qabu, jechoota tajaajila bal'aa qaban, kanneen qabiyyee kitaabichaa keessatti bal'inaan argamaniifi kitaabilee kaan keessattis barattoota mudachuu danda'an, filanii dhiyeessuun hiika jechootaa barsiisuu keessatti xiyyeeffannoo olaanaa argachuu akka qabu addeessa.

2.7.3. Argamummaa (Availability)

Yaadni kun, jechi barsiifamuuf filatamu tokko, kan wanta naannoo sanatti argamu ibsuuf oolu ta'uu qaba yaada jedhu of keessaa qaba.

2.7.4. Baratamummaa (Learnability)

Jechi filatamu tokko haala qabatamaa kutaa sanaan baratamuu kan danda'u ta'uu qaba. Qophiifi dhiyaannaa hiika jechootaa keessatti, aadaa, looga, fedhii, sadarkaa barattootaafi kkf xiyyeeffannoo keessa galchuun murteessaadha. Akkasumas, jechi tokko sababa garaagaraatiin,

fakkeenyaaf, qubeessuun isaa cimuu, sagaleessuufi hiikni isaa baay'ee walfakkaachuurraa kan ka'e, hubannoof cimuu danda'a. Kanaafuu, yommuu hiika jechootaa dhiyeessinu, jecha salphaatti hubatamuu danda'uufi ulfaataa ta'e, xiyyeeffannaa keessa galchuun barbaachisaadha.

2.8. Sakatta'a Barruu Walfakkii

Mata duree sakatta'a qorannoo/ barruu walfakkii jedhu kana jalatti, qorannoon mata duree qoratichaa waliin hidhata qaban sakatta'amaniiru. Bu'uuruma kanaan, qorannoon biyya keessaa kanneen armaan gadii qoratichaan xiyyeeffannoo argachuun sakatta'amaniiru.

Mata duree barruu walfakkii kana jalatti Afaan Ingiliziitiin qophaa'anii kan dhiyaatan lamaafi Afaan Oromootiin dhiyaatan sadii walcinaa qabuun ilaalamanii jiru. Isaanis:

Alamuu (1994) "High School Teachers' Attitudes Towards an Awareness-Raising Approach to Vocabulary Teaching," jedhu irratti qorannoo gaggeesseen, ilaalcha barsiisonni mana barnootaa sadarkaa 2ffaa hiika jechootaa barsiisuu irratti qaban maal akka fakkaatu, hiikni jechootaa akkamiin akka dhiyaachaa tureefi gara fuuladuratti xiyyeeffannoo argatee haala kamiin dhiyaachuu akka qabu qorannoo isaa keessatti kaa'eera.

Gashaw (2008) "*A Study on the Effectiveness of Teaching- Learning Vocabulary in Three Second Cycle Elementary Schools in Addis Ababa: Grade 8 in Focus*," mataduree jedhurratti qorannoo gaggeesse keessatti, kaayyoon qorannoo isaa hiika jechootaa barsiisuudhaaf haalli baruufi barsiisuu bu'aa qabeessa ta'e isa kam akka ta'e, xiyyeeffannoo manneen barnootaa Magaalaa Finfinnee keessatti argaman sadii irratti gaggeessuun ibsuu ture. Sababiin qoratichi hiika jechootaa irratti xiyyeeffatee qorannoo sana gaggeesseef immoo, hiika jechootaatiin barattoonni sadarkaa gadi bu'arra jiraachuu isaanii adeemsa baruu- barsiisuu keessatti hubateera waan ta'eefi maddeen sababoota kanneenii keessaa immoo, tooftaaleefi tarsiimoolee hiika jechootaa barsiisuudhaaf oolanitti xiyyeeffannaadhaan dhimma itti bahuu dhabuun isa tokko akka ture ni'amana. Argannoon qorannoo isaatiis akka ibsutti, barsiistonni ilaalchi isaan qabiyyeewwan barnoota afaanii isaan kaan waliin walbira qabamee yeroo ilaalamu, hiika jechootaa barsiisuudhaaf qaban xiqqaa ta'uusaati. Kana malees, hiika jechootaa barsiisuudhaaf tooftaalee danuu jiran keessaa muraasa qofaatti akka dhimma ba'aniifi kun immoo, gahumsa barattootaa gama kanaan jiru olguddisuu akka hindandeenye hubateera. Barattoonni hiika jechootaa barachuudhaaf, fedhii haaqabaatan malee sababii tooftaaleen addaddaa hojiirra ooluu dadhaban

irraa kan ka'e, karaa bu'aa qabeessa ta'een hiika jechootaa kitaabicha keessatti akka barataniif isaaniif dhiyaate, hubachuu hindandeenye.

Dassee (1988) bu'aa qabeessa ta'uufi dhabuu dhihaannaa hiika jechootaa koorsii Afaan Ingilizii Yuunivarsiitii Addis Ababaa waggaa tokkoffaatiif kennamu irratti qorannoo gaggeessee ture. Qorannoo isaa keessatti, dandeettiin hiika jechootaa dandeettii afaanii kanneen birootiif bu'uura akka ta'e ibseera. Qorataan kun, barnoonni hiika jechootaa galumsa dubbisaatiin dhiyaachuun isaa barbaachisaa akka ta'e erga ibsee booda, hariiroo jechoonni jecha biroo waliin qabaniifi caasaalee afaanii kanneen biro waliin dhiyaachuu akka qabu hubachiisee jira.

Taadewoos (2008) “Xiinxala hojiirra oolmaa hiika jechoota Afaan Oromoo kutaa 10 barsiisuu keessatti: manneen barnootaa sadii Godina Shawaa Kaabaatti Xiyyeeffachuun” kan jedhu yommuu ta'u, kaayyoon waraqaa qorannoo kanaa haala hojiirra oolmaa hiika jechootaa Afaan Oromoo barsiisuu manneen barnootaa sadii Godina Shawaa Kaabaatti argaman xiinxaluu ture. Qorannoo taasifame kanaanis argannoowwan armaan gadii eeramaniiru. Isaan keessaas muraasni: barsiisonni dandeettiiwwan afaanii biroof malee, hiika jechootaaf xiyyeeffannoo kennuun hojiirra kan hinoolchine ta'uu hubateera. Barsiisonni yaadimee hiika jechootaa barsiisuudhaaf mala hiika jechootaa walqabsiisuun barsiisuu kana xiyyeeffannoon hojiirra kan hinoolchine ta'uu hubateera. Barsiisonni mala firoommii hiika jechootaa hojiirra oolchuun beekumsa barattoonni duraan qaban faana walitti fiduun akka hinbarsiisne hubateera. Kana malees, barsiisonni hariiroo hiika jechootaa kan akka walfakkii, faallaa addaddaafi walkeessoo hiika jechootaa haala ifa ta'een adda baasanii waan hinbarsiisneef, barattoonni jechoota haaraaf hiika kennuurratti nirakkatu. Walumaagalatti, barumsi hiika jechootaa manneen barnootaa eeraman keessatti xiyyeeffannoon itti kennamee hojiirra oolaa akka hinjirreefi kun immoo, barattoonni dandeettii afaanii akka hingabbifanneefi fedhii barachuu afaan isaanii irratti dhiibbaa akka fidu hubateera. Yaadolee argannoo qorannoo kanaa bu'uura godhachuudhaan rakkoolee eeraman furuudhaaf, yaadawwan furmaataa ta'u jedhaman kanneen armaan gadiis dhiyeesseera. Barsiisonni Afaan Oromoo sadarkaa 2^{ffaa} kutaa 10 barsiisan hika jechootaa barsiisuudhaaf xiyyeeffannoo dursaa kennuuniifi maloota hiika jechootaa ittiin barsiisan haala barbaadamuun hojiirra oolchuun akka barattoonni beekumsa hiika jechootaa guddifataniifi itti fayyadaman gochuun gaariidha. Barsiisonni yaadimee hiika jechootaa barsiisuuf mala jechoota walqabsiisuun hiika jechootaa barsiisuu xiyyeeffannoo kennanii hojiirra oolchuun barattoonni

dandeettii hiika jechootaa akka gabbifatan taasisuun filatamaadha. Barattoonni barumsa hiika jechootaaf xiyyeeffannoo kennanii barachuudhaan dandeettii hiika jechootaa cimsachuun akkasumas, fedhii barachuu afaan isaanii guddisuun misha. Walumaagalatti, yaadolee yaboo kanneeniifi kanneen biroo fudhachuun xiyyeeffannoon itti kennamee baruufi barsiisuun hiika jechootaa yoo hojiirra oole dandeettiin hiika jechootaa barattootaa fooyya'a, fedhiin barachuu isaaniis nidabala jedhamee amanama.

Sisay (2008) "Xiinxala Dhiyaannaafi Tooftaawwan Hiika Jechootaa Barsiisuu Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 10ffaa" jedhuun qorannoo adeemsiseera. Kaayyoo qorannoo kanaa dhiyaannaafi tooftaawwan hiika jechootaa Afaan Oromoo barsiisuu barnoota Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} hojiirra oolaa jiru xiinxaluudha. Argannoon qorannoo kanaas dhiyaannaan gochaalee hiika jechootaa kitaabicha keessatti argamu galumsa dubbisaatiin barattoota shaakalsiisuuf xiyyeeffannoo kan hinkennine ta'uu; haalli dhiyaannaa gochaalee hiika jechootaa walitti dhufeenya jechoonni walii isaanii waliin qaban barsiisuuf xiyyeeffannaa kan hinkennineefi tooftaa barsiisonni hiika jechootaa barsiisuuf hojiirra oolchaa jiran hariiroo jechoonni waliin qaban kan hinmul'isneefi gochaaleen dandeettii hiika jechootaa barattootaa cimsuuf kitaaba barataa keessatti dhiyaatan harki caalaan isaanii fedhii, sadarkaafi dandeettii barattootaa giddugaleessa godhatanii kan hindhiyaanne ta'uun hubatameera. Qorannoo kanaan yaadota furmaataa kennaman keessaas muraasni: qopheessitoonni meeshaalee sirna barnoota afaanii kaayyoon waliigalaa hiikni jechootaa baratamuufi tooftaa gochaaleen hiika jechootaa kitaaba barataa keessatti dhiyaachuu qabaniin walsimsiisanii dhiyeessuun, barattoonniifi barsiistonni afaanicha barataniifi barsiisan akka bu'aa argatan taasisuu irra darbee sadarkaa guddinaa afaanichaaf gahee olaanaa akka qabu hubatamee xiyyeeffannoon keessa deebi'amee fooyya'uu akka qabuufi hanga kitaabichi fooyya'utti immoo, barsiisonno tooftaalee hiikni jechootaa ittiin dhiyaachuu qaban bu'uura godhachuun barattoota deeggaruun, galma gahiinsa sagantaa barnoota afaaniif gumaachuu akka qaban lafa kaa'eera.

Qorannoo 'Qaaccessa Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Afaan Oromoo: Xiyyeeffannoo Kitaaba Barnootaa Afaan Oromoo Kutaa 9 fi kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' 'adeemsifame kanakeessatti immoo, barnoonni hiika jechootaa kitaaba barataa keessatti haala kamiin dhiyaachuu osoo qabani haala kamiin akka dhiyaatan kan addaan baasuufi warreen kitaabicha keessatti dhiyaatan iyyuu tooftaa kamiin hojii irra oolaa jiru yaada jedhu kaasuun

tooftaalee dhiyaannaa hiika jechootaa irratti hundaa’uun, qaaccessi kitabaa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 fi kitaabni wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ adeemsifameera.

Qoratichi, waraqaalee barruu firoominaa kanneen olitti eeraman sakatta’eera. Waraqaaleen eeraman kunneen mataduree qorannoo kanaa waliin haga tokko firoomina qabu jechuudha malee, guutummaatti walfakkaatu jechuu akka hintaane hubachuun barbaachisaadha. Kanaafis ragaan, dookumantiileen sakatta’aman, dareen barnootaafi manni barumsaa qorannichi irratti gaggeeffame akkasumas, ka’umsiifi kaayyoon qorannichaa warren olitti eeraman irraa addaddummaa niqabaata.

Walumaagalatti, sakatta’iinsoonna barruu walfakkii ‘Qaaccessa Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 fi kibaata wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’qaaccessuuf boqonnaa kana keessatti dhiyaatan, gumaacha olaanaa taasisaniiru.

Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Malleen Qorannichaa

Kutaa kana keessatti, adeemsa qoratichi kaayyoo qorannichaa galmaan gahuuf hordofeefi keessa darbeetu dhiyaate. Qorannoon tokko saxaxa ittiin gaggeeffamu, irraawwatama, iddattoofi mala iddatteessuu, meeshaalee funaansa ragaafi mala qorannoon ittiin qaaceffamu hammachuu danda'a. Kanarraa ka'uun, "Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Barnoota Afaan Oromoo: Xiyyeeffanoo Kitaaba Barataa Kutaa 9 fi kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' Manabarumsaa Waayyuu Sadarkaa 2ffaa" qaaccessuuf, kallattiwwaniifi adeemsonni barbaachisoon adda ba'anii hojjiirra oolaniiru.

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Qorannoon kun, gosoota qorannoo jiran keessaa, gosa qorannoo ibsaa/ addeessaafi mala qorannoo makoon kan adeemsifameedha. Gosti qorannoo addeessaa haala amma jiru tokko maal akka fakkaatu gadifageenyaan ilaaluuf bu'aa guddaa qaba (Baily, 1994). Akka Jonasson(1996) ibsutti, qorannoon addeessaa mala qorannoo akkamtaafi hammamtaa ofkeessatti qabachuu danda'a. Sababni gosa qorannoo makaan akka adeemsifamu ta'eef ammoo, mala qorannoo akkamtaafi hammamtaa walitti makuudhaan, ragaan funaaname waan qaaceffameefi. Addunyaa (2011:17) waa'ee faayidaa qorannoo makoo yoo ibsu, " Qorannoo akkamtaafi qorannoon hammamtaa walfaana qorannoo tokko keessatti gargaaramuun hundarra gumaacha guddaa waan qabuufi milkaa'ina, amanamummaa, qabatamummaafi cimina qorannootiif utubaadha," jedha.

Dhiyaannaa hiika jechootaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9fi kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' ittiin barsiifaman keessatti mul'atan adda baasuuf qorannoon kun yommuu gaggeeffamu maddeen odeeffannoo, meeshaalee ragaaleen ittiin funaanamaniifi, akkataan iddattoo filachuu, mala qindaa'inaafi qaaccessi ragaalee ibsameera.

3.2. Maddeen Odeeffannoo

Odeeffannoo gahaafi barbaachisaa ta'e argachuudhaaf, qoratichi kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9, kitabaa wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo', barattootaafi barsiisota Manabarumsaa Waayyuu Sadarkaa 2ffaa keessatti bara kana kutaa 9 barataniifi barsiisan, akka maddeen odeeffannootti gargaameera.

3.3. Iddattoo fi Iddatteessuu

Qorannoon kun mata duree ‘Qaaccessa Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Barnoota Afaan Oromoo: Xiyyeeffannoo Kitaaba Barataa Kutaa 9fi Kitaaba Wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’’ jedhu irratti adeemsifame. Bu’uuruma kanaan, kitaabni barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 kan filatameef, yeroo dheeraaf qoratichi ittiin barsiisaa waan tureefi. Haala filannoo iddattoo qorannoo kana keessatti, kutaan barnootaa qorannoon kun irratti xiyyeeffate adda bahee filatamee jira. Kunis kutaa 9ffaa yoo ta’u, sababni qorataan kutaa kana filateef ammoo, bara kana barattoota kutaa kanaa barsiisaa waan tureefi qoratichi haala kanaan yoo hojjete, qorannoo isaatiin firii gaarii tokko argamsiisa jedhee waan itti amaneeffii. Gosti iddatteessuu akkasiis, iddatteessuu akkaayyoo ta’a.

Akkasumas, qorataan kitaabilee wabii Afaan Oromootiin qophaa’an keessaa, kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ jedhamu filateera. Kanas kan filateef, kitaabni kun kitaabilee wabii Afaan Oromootiin, keessumattuu seerluga irratti xiyyeeffachuun warreen qophaa’an keessaa toora warra jalqabaa qophaa’an keessaa isa tokkoofi Mana Barumsaa Waayyuu Sadarkaa 2ffaa keessattis kan argamu waan ta’eefi dhiyeenyatti argamuu isaa irraa kan ka’e mala iddatteessuu ammargee fayyadamuun filateera. Walumaagalatti, qoratichi ragaa qorannoo isaatiif isa barbaachisu argachuudhaaf, kan bara kana irratti hojjetaa jiru, manabarumsaa keessaa hojjetuufi kitaaba wabii dhiyeenyatti argatate, akka maddeen odeeffannootti itti gargaameera.

Qorannoo kana keessatti hojii biraan qoratichi hojjete, barattota iddatteessu ture. Barattoonni mana barumsaa qorannichi irratti gaggeeffame, barattoota kutaa 9 bara 2010 barachuuf galmaa’ani. Filannoo iddattoo barattootaa taasisuuf, adeemsi jalqabaa baay’ina barattoota waliigalaa beekuu waan ta’eef, barattoonni bara kana (2010) kutaa 9 barachuuf galmaa’anii, barachaas turan: Dhi. 253, Dub. 222, w/t. 475 yommuu ta’an, jamaa barattootaa kanneen keessaa, 20% kan ta’an, jechuun barattoota dhiiraa 51, dubara 44, walitti barattootni 95 akka iddattootti filatamaniiru. Akka Taadewoos (2008:47) Gay (1981) wabeeffachuun ibsetti, qorataan gosa qorannoo ibsaatti/ addeessaatti amanu tokko, jamaa jiru keessaa yoo xiqqaate 10%, yoo baay’ate ammoo, 20% akka iddattootti fudhatee qorannoosaa gaggeessuu danda’a waan jedhuuf, qoratichi jamaa barattootaa keessaa 20% fudhate. Sanas ta’e kana, osoo barattoonni kutaa 9 hundi irratti hirmaatanii gaarii akka ta’u qoratichi ni’amana, haata’u malee, qoratichi hanqinoota addaddaa isa mudatan irraa kan ka’e, barattoota akka iddattootto filate irraa

odeeffannoo qorannoosaatiif barbaachisu fudhatee, bifa qulqullina qabuun walitti qabee qaaccessseera. Haata'u malee, barattoonni kutaa 9 barachaa jiran hundi carraa iddattummaa akka argataniif, gosoota iddatteessuu keessaa, gosa iddatteessuu carraa (Probability Sampling); gosa iddatteessuu kana keessaa ammoo, mala iddatteessuu carraa tasaa yookiin mala lootarii gargaaramuun, akka iddattootti filateera. Sababni qorataan mala iddatteessuu kana filateef, barattoota hundaaf carraa walqixa ta'e kennuufi loogii hambisuudhaafi. Kun ammoo, qorannicha amanamaa taasisa.

Iddattoo inni biraan barsiistota manabarumsichaatti barnoota Afaan Oromoo barsisaniidha. Barsiisonni kunneen, af-gaaffii qorannichaaf qophaa'e irratti deebii akka kennaniif filatamaniiru. Barsiisonni manabarmsaa kanatti Afaan Oromoo barsiisan (kutaa 9-10), sadii (3) dha. Barsiisotni kunis, kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9fi 10 barsiisuudhaan muuxannoo yeroo dheeraa warra qaban waan ta'aniifi, baay'inni isaaniis muraasa waan ta'aniif, kana malees qorannichaaf barbaachisaa waan ta'aniif, mala iddatteessuu ammaargeetti (availability sampling) gargaaramuun akkuma jirutti fudhatamaniiru.

3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaa

Galma gahiinsa adeemsa qorannoo tokkoo keessatti ragaa funaanuun hedduu murteessaafi barbaachisaadha. Meeshaaleen ragaa qorannoo funaanuuf gargaaranis: bargaaaffii, afgaaaffii, daawwannaa, qormaatafi sakatta'a dookumantii fa'i. Qorataan kunis, qorannoo isaaf odeeffannoo walitti qabuudhaaf, meeshaalee funaansa ragaa gosa garaagaraatti dhimma baheera. Isaanis:

3.4.1. Sakatta'a Dookumantii

Adeemsa qorannoo kana keessatti, maddi ragaa inni bu'uuraa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9ti. Kitaabni kun Ministeera Barnootaa Rippaabilika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatiin jalqaba bara 2005 maxxanfame. Qorannoon kunis maxxansuma jalqabaa kana irratti xiyyeeffachuun kan adeemsifameedha. Sababni qoratichi gosa meeshaa funaansa ragaa kana filateef, xiyyeeffannoon qorannoo kanaa qaaccessa dhiyaannaa hiika jechootaa waan ta'eef, kallattiidhaan kitaabicha sakatta'uun hunda caalaa barbaachisaafi bu'uura waan ta'eefi. Kana malees, kitaabni wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo's akka madda ragaatti filatameera. Keessumattuu, dhiyaannaa hiika jechootaan walqabatee walitti dhiyeenyaafi garaagarummaa kitaaba barataafi kitaaba wabii gidduu jiru walitti fiduun ilaaluudhaafi kallattii

tokkotti akka dhufuuf, qorannoo kanaan quba qabsiisuudhaaf kan filatameedha. Addunyaa (2011:11) meeshaaleen odeeffannoon qorannoo akkamtaa ittiin funaanamu daawwannaa, sakatta'a barruu, marii garee xiyyeeffatamaafi afgaaffii fa'aa ta'uu ibseera.

3.4.2. Bargaaffii

Meeshaan funaansa ragaa kan qoratichi itti dhimma bahe kan biraan bargaaffiidha. Tooftaan kunis kan filatameef, odeeffannoo garee lakkoofsaan baay'ee bittinnaa'ee jiruufi amala garaagaraa qabu irraa odeeffannoo funaanuuf mijataa waan ta'eefi (Wilkison & Bhandrkar, 1990:197). Qorannoon hammamtaa, hammamii wantootaa lakkoofsaan ibsa. Lakkoofsicha ammoo, gabatee, dhibbeentaa, taatoo yookiin giraafiin kaa'a. Odeeffannoon haala kanaan dhiyaatus irra caalaa bargaaffiin funaanama (Addunyaa,2011:17). Haaluma kanaan, qoratichi bargaaffii kanaan odeeffannoo (ragaalee) qorannoo isaaf isa barbaachisan barattootarraa funaannateera.

3.4.3. Afgaaffii

Meeshaan odeeffannoon ittiin funaaname kan biraan afgaaffii barsiistotaati. Sababni afgaaffiin barsiistotaaf dhiyaateef ammoo, barsiistonni kitaabichaan barsiisaa jiran ciminaafi hanqina kitaabichi dhiyaannaa hiika jechootaa waliin walqabatee qabuufi tooftaa isaan hiika jechootaa barsiisuuf dhimma itti bahaa jiran addaan baasuuf gahumsa qabu jedhee qoratichi akka ragaa dabalatatti dhimma itti bahuu waan barbaadeefi. Kunis yaada barsiisotni kennan ragaalee gama sakatta'a dookumantiileefi bargaaffii barattootaa irraa argaman waliin walbira qabuun ragaa gabbataafi qabatamaa ta'e argachuufi.

3.5. Adeemsa Ragaa Walitti Qabuu

Galma ga'iinsa qorannoo kanaaf ragaan karaa sakatta'a dookumantii, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaarraa kan walitti qabame ta'uu armaan olitti ibsamee jira. Adeemsi ragaan meeshaalee kanneenii walitti qabame ammoo, jalqaba kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9fi kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' dhiyaannaa hiika jechootaa isaanii maal akka fakkaatu gadi fageenyaan qaaccessuu ture. Itti aansuun bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaaf qophaa'ee dhiyaateen ragaan sassaabameera.

3.6. Mala Qaaccessa Ragaalee

Odeeffannoon tokko madda odeeffannoo irraa meshaalee barbaachisoo bu'uureffachuun erga walitti qabamee booda, dhimmi itti yaadamuu qabu nijira. Kun ammoo, mala dhiyeessaa fi qaaccessaa odeeffannoo jedhama. Haaluma kanaan, qorannoo kana keessatti qorataan hojii isaa dhugoomsuufi cimsuuf odeeffannoo maddeen adda addaa irraa walitti qabate karaalee adda addaan qaaccessseera. Ragaan meeshaa qorannoo sakatta'a kitaaboleen argame mala qorannoo akkamtaan akka ibsamu ta'eera. Odeeffannoon bargaaffii barsiistotaarraa argame keessaa ragaaleen gaaffiilee daanga'aa/ cufaan argaman, mala qorannoo hammamtaan kan ibsaman yommuu ta'u, odeeffannoon gaaffiilee banamaan argaman ammoo, mala qorannoo akkamtaan argaman amanamummaan akka yaadaafi ibsa barsiisota irraa kennametti dabalamee ibsamee qaaceffameera. Karaa biraatiin, odeeffannoon bargaaffii barattootaarraa argame immoo baay'ina barattootaa yaada kennan irraa ka'uun qaaceffameera. Adeemsa kana keessatti, jalqaba irratti lakkoofsa barattoota bargaaffii tokkoofi deebii walfakkaataa kennan lakkaa'uun akka bakka tokkotti walitti qabaman taasifameera. Sanaan booda, lakkoofsa isaanii dhibbeentaatti jijjiiruun kan tokko tokkoo gaaffilee erga gabatee keessatti guutamanii booda ibsiifi hiikni itti kennamee qaaceffamuun akka dhiyaatan ta'e. Yommuu kanas, malli qaaccessa qorannoo kanaa adeemsa qorannoo hammamtaa hordofeera jechuudha.

Boqonnaa Afur: Qaaccessaafi Ibsa Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti qaaccessaafi ibsa ragaalee qorannichaatu taasifame. Adeemsi qaaccessaafi ibsa ragaakan taasifame, ragaaleen bargaaffii barattootaarraa argamaniifi ragaaleen gaaffiilee daanga'aan/ cufaan afgaaffii barsiistotaarraa argaman, akaakuu akaakuudhaan gabatee keessatti erga lakkoofsaan kaahamanii booda, dhibbeentaatti (%) jijjiiramaniiru. Ragaaleen sakatta'a kitaabilee irraa argaman ammoo, gabatee madaallii kitaabaa keessatti qindaa'anii xiinxalamuun ibsi itti kennameera. Kana malees, odeeffannoowwan afgaaffii banaa barsiistotaarraa argamanis, ofeeggannoodhaan xiinxalamuun ibsamani jiru.

As keessatti, malleen ragaaleen ittiin qaacceffamanis akkuma boqonnaa sadii keessatti wixineensaani dhiyaatetti: ragaaleen bargaaffii barattootaarraa argamaniifi gaaffiilee cufaan afgaaffii barsiistotaarraa argaman, mala qorannoo hammamtaa (quantitative method) gargaaramuudhaan yommuu qaacceffaman, ragaaleen sakatta'a kitaabileefi gaaffiilee banana afgaaffii barsiistotaarraa argaman immoo, mala akkamtaa (qualitative method) fayyadamuudhaan qaacceffamaniiru. Kana jechuun, ragaaleen iddattoota/ hirmaattota qorannoo kanaarraafi sakatta'a kitaabilee irraa walitti qabaman mala qorannoo makoo (mixed method) qaacceffamanii ibsi barbaachisaa tahe itti kennameera jechuudha. Haaluma kanaan jalqabarra sakatta'a kitaabileetu qaacceffame, itti aansuun immoo, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiistotaatu qaacceffame.

4.1. Ibsa Gabaabaa Waa'ee Odeef-kennitootaa/ Iddattootaafi Kitaabilee Afaan Oromoo

Odeeffannoon waa'ee odeef-kennitoota barattootaafi barsiistotaa akkasumas, odeeffannoon waa'ee kitaabilee Afaan Oromoo lamaanii jechuun, kitaaba barataa kutaa 9fi kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' akka armaan gadiitti dhiyaateera.

4.1.1. Ibsa Gabaabaa waa'ee Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa Kutaa 9

Kitaabni barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 jalqaba kan maxxanfame bara 2005/2012tti. Kitaaba kana kan maxxansiise, Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itiyoophiyaatti Ministeera Barnootaati. Kitaabicha maxxansee kan raabse immoo, Dhaabbata Maxxansaa MK, Kaampaalaa- Yugaandaati. Qopheessi, maxxansiifi raabsiin kitaaba kanaa fandii dhaabbilee qulqullina barnootaa 1-12, manneen barnootaa mootummaa keessatti

kennamanirratti hojjetan, kanneen akka Fooyyessa Qulqullina Barnoota Waliigalaa (FQBW) irraa argameeni. Kitaabni kunis boqonnaalee 18fi fuulota 181 qaba.

4.1.2. Ibsa Gabaabaa waa’ee Kitaaba Wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’

Kitaabni wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ kutaa 9fi10 qorannoo kana keessatti qorataan sakatta’a irratti gaggeessee kan maxxanfame bara 2004tti. Kitaaba kana qopheessee kan maxxansiise Geetaachoo Rabbirraa yommuu ta’u, dhaabbanni kitaabicha maxxanse immoo, Dhaabbata Maxxansaa Meeggaa, Finfinneeti. Kitaabni wabii kun boqonnaalee 11, Qorumsa Biyyoolessaa Xumura Barnoota Sadarkaa 2ffaa waggoota afurii (2001-2004), deebii gilgaalotaa, deebii qorumsa biyyoolessaa bara 2001-2004fi hiikkaa jechootaa ofkeessatti kan qabate ta’ee walumatti, fuulota 229 kan qabudha.

4.1.3. Duubee Odeef-kennitoota Barattootaa

Odeeffannoon duubee barattoota odeeffannoo kennuudhaaf iddatteeffamanii, saalaafi umrii isaanii ibsu waliin haala armaan gadiin gabatee (1) keessatti ibsameera.

Gabatee (1): Duubee Odeef-kennitoota Barattootaa Saalaafi Umriidhaan

Odeeffannoo	Iddattoo (saalaan)			%
	Umrii Barattootaa (waggaa)	Dhi.	Dub.	W/t
15 gadi		-	-	-
15- 18		42	38	80
19- 21		7	6	13
21 ol		2	-	2
Ida’ama		51	44	95

Akka gabatee (1) irraa hubachuun danda’ametti, barattoota 95 iddattoodhaaf filataman keessaa 51 dhiira yommuu ta’an barattoonni 44 ammoo dubara. Barattoota iddatteeffaman kanneen keessaa barattoonni umrii waggaa 15 gadii kan hinjirre yommuu tahan, barattoonni dhiiraa 42 (82.35%), dubaraa 38 (86.36%) walumatti barattoonni 80 (84.21%) ta’an umriin isaanii waggaa 15- 18 keessatti kanneen argamaniidha. Barattoonni dhiirri 7 (13.73%), dubarri 6 (13.63%) walumatti barattoonni 13 (13.68%) ta’an kanneen umriin isaanii waggoota 19-21 gidduutti argaman yommuu ta’an, barattoonni dhiiraa 2 (2.11%) ammo kanneen umriin isaanii waggaa 21 ol keessatti argamaniidha.

4.1.4. Ibsa Gabaabaa Waa’ee Odeef-kennitoota Barsiistotaa

Barsiistonni akka odeefkennitootaatti qoratichaan filataman sadiidha. Isaan keessaa tokko dubartii yoo taatu, isaan hafan lamaan dhiirota. Umriin ishee dubartii waggaa 35 wayita taatu, umriin warra dhiirotaa waggaa 32fi 34. Barsiistonni sadanuu Manabarumsaa Waayyuu Sad. 2ffaa keessatti barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi kutaa 10 barsiisuudhaan muuxannoo yeroo dheeraa qabaniidha. Barsiistuun isheen dubartiin muuxannoo barsiisummaa waggoota 16 kan qabduufi sadarkaan barumsaa ishee immoo, Afaan Oromootiin nama digirii jalqabaa qabudha. Barsiitota warra dhiiraa lamaan keessaa tokko Afaan Oromootiin digirii jalqabaafi muuxannoo hojii barsiisummaa waggoota 12 kan qabu yommuu ta’u, Afaan Oromootiin digirii jalqabaa kan qabuufi yeroo ammaa kana immoo, Yuunivarsiitii Wallaggaatti barnoota digirii 2ffaa nama barachaa jiruufi muuxannoo hojii barsiisummaa waggoota 13 qabudha.

4.2. Qaaccessaafi Ibsa Sakatta’a Dookumantiilee Barnootaa Afaan Oromoo

Baruu barsiisuu keessatti meeshaalee murteessaa ta’an keessaa tokko kitaabilee barnootaati. Keesumattuu sagantaa barnoota afaanii keessatti, kitaabni barataa bakka olaanaa qaba. Haaluma kanaan, qoratichi hiika jechootaa barsiisuudhaaf haala kitaabni barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi kitaabni wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ itti dhiyaatan hubachuudhaaf sakatta’a gaggeessee jira. Kunis, gabateewwan (2)fi (3) keessatti qaacceffamuudhaan ibsi itti kennameera.

Gabatee (2) Sakatta’a Haala Dhiyeenyaa Hiika Jechootaa Kitaaba Barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9

Boqonnaalee Kitaabichaa	Tooftaalee/ Gosoota Hiika Jechootaafi Baay’ina Jechhota Dhiyaatanii																
	Hiik masoo/ walfakkii	Hiika masoo loogaa	Hiika faallaa guutuu	Hiika faallaa sadarkaa	Hiika faallaa kallattii	Hiika faallaa waliin jiraatanii	Hiika moggoo	Hiika walkeessaa	Hiika hiik-h	Hiika jechoota waliin deemanii	Hiika neetwoorkii jechootaa	Hiika xiggoo	Hiika kallattii	Hiika dubbii	Hiika jechoota tishoo	Hiika tilmaama duraa	Hiika galumsaa
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	5	10
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	3	21
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
5	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	8
6	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
7	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
9	5	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	10
10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5
11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
12	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	4	-
13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	9
14	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
15	-	13	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	3	-
16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	10
18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Id.	15	13	24	-	-	-	-	-	5	5	-	-	7	-	10	-	107

Gabatee olii kanarraa hubachuun akkuma danda’amutti, boqonnaalee 18 kitaabicha keessatti argaman keessaa boqonnaa isa 18ffaa keessatti hiikni jechootaa tokkollee hindhiyaanne. Boqonnaa 4fi boqonnaa 8 keessatti immoo, tooftaalee hiika jechootaa keessaa, hiika galumsaa qofatu dhiyaate.Boqonnaa 1fi boqonnaa 16 keessatti, hiika tilmaama duraa qofaatu dhiyaate.

Boqonnaalee 6, 7, 10, 11, 12, 14fi 17 keessatti gosoonni hiika jechootaa lama lama kan dhiyaatan yommuu ta’u, boqonnaalee 2, 3, 5, 9fi 15 keessatti immoo, hiika tilmaama duraa dabalatee tooftaaleen hiika jechootaa lamaa ol keessatti dhiyaataniiru.

Karaa biraatiin immoo, tooftaalee hiika jechootaa keessaa kan irra caalaa kitaaba kana keessatti hojiirra ooleeru, hiika galumsaati. Itti aansuudhaan immoo, hiika tilmaama duraatu hojiirra ooleera. Hiikni masoo, hiikni masoo loogaa, hiikni faallaa guutuu, hiikni hiik-heddee, hiikni jechoota waliin deemanii, hiikni kallattiifi hiikni jechoota tishoo kitaabicha keessatti yeroo tokko tokko dhiyaataniiru. Tooftaaleen hiika jechootaa akka hiika faallaa sadarkaa, hiika faallaa kallattii, hiika faallaa waliin jiraatanii, hiika moggoo, hiika walkeessaa, hiika xiggoofi hiika neetwoorkii jechootaa adda bahee kitaaba kana keessatti hindhiyaanne.

Ibsa olii kanarraa qoratiichi haala dhiyeenyaa hiika jechootaan walqabatee kitaaba kana keessatti hanqinoota lama argee jira. Hanqinni inni tokkoffaan, kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti hiika jechootaa barsiisuuf facaatii gosoota hiika jechootaa waliin walqabatee kan jirudha. Kana jechuun, boqonnaalee 18 kitaabichi qabu keessatti tooftaaleen hiika jechootaa facaatiin isaanii walinfakkaatu jechuudha. Boqonnaalee muraasa keessatti qofa tooftaaleen hiika jechootaa sadiifi isaa ol yommuu dhiyaatan, boqonnaalee muraasa ta’an keessatti immoo, tooftaalee lama lama qofaatu dhiyaate. Boqonnaalee hafan keessatti garuu, gosoota hiika jechootaa keessaa tokko qofaatu dhiyaachuu danda’e. Boqonnaalee lama keessatti immoo, tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuuf oolan kunniin tokkollee kan hindhiyaanne ta’uu bira ga’eera.

Hanqina lammaffaan immoo, gosoota/ tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf hojiirra oolan waliin walqabatee kan mul’ateedha. Kunis, boqonnaalee 18 kitaabichi qabu keessaa, tooftaaleen muraasni xiyyeeffannoo argatanii kitaabicha keessatti dhiyaataniiru. Isaanis: hiika galumsaa, hiika tilmaama duraa, hiika masoofi hiika faallaa guutuu fa’i. Tooftaaleen hafan danuun garuu, kiataaba kana keessatti xiyyeeffannoo osoo hinargatiin hafaniiru.

Walumaagalatti, kitaaba kana keessatti, xiyyeeffannoon hiika jechootaaf kenname gadaanaa akka ta’e sakatta’a kitaabicha irratti taasifame, bargaaffii barattootaatiiniifi afgaaffii barsiistotatiin ragaawwan argaman irraa hubachuun nidanda’ameera. Kitaaba barataa kana keessatti, fakkeenyaaf, dandeettiiwwan afaanii, caasluga, heennaa, gaalee, sirna tuqaaleefi kanneen biroo

walbira qabnee yoo ilaalle, bakki hiika jechootaaf kenname gadaanaadha. Hiikni jechootaa akka warren olitti tuqamanii qabxii xiyyeeffannoo ta'ee kitaabicha keessatti dhiyaachuu dhabuun, yaada olitti dhiyaateef ragaadha.

Haata'u malee, hiikni jechootaa dandeettiiwwan afaanii kanneen akka dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuuf utubaa akka ta'e, Atkins & et al (1996), Richards & Renandya (2002) ibsaniiru. Dabalataanis, dandeettiin afaanii kamiyyuu, dandeettii hiika jechootaa irratti kan hundaa'e ta'uusaa Harmer (1991) ni'ibsa. Hiika jechootaa dandeettiiwwan afaanii gurguddoo waliin qindeessuun, dhiyeessuun mala baruu-barsiisuu keessatti faayidaa kanneen akka barataan osoo hindhiphatiin afaan sanatti akka dhimma bahuuf carraa kennuu, hojii garee dalagaalee dandeettii afaanii addaddaa qabu keessatti qooda fudhachiisuu, shaakala dandeettiilee afaanii garaagaraa keessatti hirmaachuun gaarii akka ta'e qajeelchuu keessatti gumaacha olaanaa qaba (Oxford, 2001).

Kitaabni tokko caaccuulee ifa ta'an kan barattoonni waan hojjetan keessatti hubachuu danda'an qabiyyee haala gaariiniifi ofeeggannoon madaalamanii filataman ofkeessatti qabachuun, barnoota sadarkaa barattootaan walgitu, kaka'umsa barattootaa kan guddisuufi kan barattoonni hojjechuu danda'an kennaaf jechuudhaan, Ur (1996) ibsiti. Itti dabaltees, kitaabni koorsii barnootaaf qophaa'u haala itti barattoonni dalagaa tokkorratti hirmaachuun barnoota sana keessatti bu'aa argatanirratti xiyyeeffachuun gaariidha jetti.

Sababii hiikni jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 keessatti dhiyaatan mijaawaa ta'uu dhabuu ilaalchisee, Sisay (2008) yoo ibsu, jechoota hariiroo walii isaanii waliin qabaniin dhiyeessuu dhabuufi tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oolan addaddaatti dhimma bahuun dhiyeessuu dhabuurraa akka ta'e, qorannoo gaggeesseen ifa godheera. Yaada kana kan deeggaru, Cunningsworth (1984) wayita ibsu, dhiyaannaan hiika jechootaa tarreeffama jechootaatiin qofa taanaan, hiika jechaa barsiisuun rakkisaadha, jedha. Barattoonni jecha kophaa dhaabatu tokkoof hiika akkamii akka kennan yoo gaafataman garuu, qixa gaafatamaniin hiika itti kennuu danda'u. Yaadota beektota kanneeniin walbira qabnee dhiyaannaa hiika jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 yoo ilaalle, hanqina kan qabuufi fooyya'iinsa kan barbaadu ta'uu nama hubachiisa.

Gabatee (3) Sakatta’a Haala Dhiyeenyaa Hiika Jechootaa Kitaaba Wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’

Boqonnaalee Kitaabichaa	Tooftaalee/ Gosoota Hiika Jechootaafi Baay’ina Jechhota Dhiyaatanii																
	Hiik masoo/ walfakkii	Hiika masoo loogaa	Hiika faallaa guutuu	Hiika faallaa sadarkaa	Hiika faallaa kallattii	Hiika faallaa waliin jiraatanii	Hiika moggoo	Hiika walkeessaa	Hiika hiik-heddee	Hiika jechoota waliin deemanii	Hiika neetwoorkii jechootaa	Hiika xiggoo	Hiika kallattii	Hiika dubbii	Hiika jechoota tishoo	Hiika tilmaama duraa	Hiika galumsaa
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-
5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gilgaalota	42	-	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Gabatee (3) kana keessatti odeeffannoowwan argaman kanarraa hubachuun kan danda’amu, kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ keessatti boqonnaalee argaman 11 keessaa waa’een jechootaafi hiika jechootaa bal’inaan kan dhiyaate, boqonnaa 4fi boqonnaa 7 keessatti qofa. Kana malees, gilgaalota gaaffilee qorumsa biyyoolessaa keessaa ba’an keessattis, gaaffileen hiika jechootaa waliin walqabatan dhiyaatanii jiru. Tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf gargaaran keessaa kanneen kitaaba kana keessatti hojiirra oolan hiika kallattii, hiika faallaafi hiika masoo qofaa ta’uun, barreessaan kitaabichaa hiika jechootaaf xiyyeeffannoo kan hinkennine ta’uusaati. Kana malees, boqonnaalee kitaabicha keessatti argaman keessatti facaatiin isaanii haala walfakkaatuun hojiirra kan hinoolle ta’uu nama hubachiisa.

Kun immoo, faayidaa hiikni jechootaa barnoota afaanii keessattis ta'e, barnoota biroo keessatti qabu olaanaadha yaada jedhamu bira walbira qabamee yommuu laalamu, kan walmormu ta'uu qoratichi hubateera. Fakkeenyaaf, Sedita (2005) Rupley & et al (1998/99) wabeeffachuun akka ibsetti, beekumsi jechootaa jechoota nuti beeknuufi durbarree keenyatti akka dhimma baanu, yaada keenya akka ibsannu, sirriitti akka walquunnamtii raawwannuufi yaadrimee haaraa akka barannuuf gargaara. Hiikni jechootaa qabiyyee, yaadaafi himteewwan bakka tokkotti walitti hidhuun hubannoo ijoollee kan milkeessaniidha. Barattoonni afaan tokkoffaas ta'e afaan lammaffaa walquunnamtii guyya-guyyaafi barreeffama keessatti afaanichaan hanga danda'amutti fayyadamuun irraa eegama jedha. Kana raawwachuuf immoo, dandeettii hiika jechootaa gahaa qabaachuun barbaachisaadha. Barattoonni hanqina hiika jechootaarraa kan ka'e walquunnamtii uumuu keessattis ta'e, barreeffama keessatti akka hinrakkanneef, tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oolan addaddaatti dhimma bahuudhaan kitaabilee qopheessuun barattoonnis ta'an barsiistonni akka itti fayyadaman gochuun barbaachisaadha.

4.3. Qaaccessaafi Ibsa Odeeffannoo Bargaaffii Barattootaan Walitti Qabame

As jalatti, qoratichi bargaaffii barattootaa qabiyyeen isaanii walfakkaatan iddoo tokkotti fiduun, warren walhinfaakkaanne ammoo, kophaa kophaatti akkaataa qabiyyee isaaniitti mala hammamta an akka armaan gadiitti qaaccessuudhaan ibsa itti kenneera.

4.3.1. Haala Qophii Kitaabilee Lamaanii Hiika Jechootaa Barsiisuu

Gabatee (4) Beekumsa duraan qaban waliin walqabsiisuufi tilmaamsisuu

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
1	Haalli qophii barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 hiika jechoota haaraa akka hubattaniif beekumsa duraan qabdan faana walqabatee dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	3	3.16
		2 = Gahaa	15	15.79
		1 = Gadaanaa	77	81.05
		Ida'ama	95	100
2	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota haaraa ta'an dubbisa keessaa dursa akka tilmaamtaniif qophaa'uusaa	5 = B.B.Gaarii	7	7.37
		4 = B. Gaarii	65	68.42
		3 = Gaarii	19	20.00
		2 = Gahaa	4	4.21
		1 = Gadaanaa	-	-
		Ida'ama	95	100

Akka gabatee (4) gaaffii xiyyeeffannaa 1ffaa irratti ibsametti, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 barattoonni hiika jechoota haaraa akka hubataniif, beekumsa duraan qaban faana walqabatee kan dhiyaate ta'uusaa ilaalchisee deebii yommuu kennan barataan tokkoyyuu (0%) haalli qophii kitaabichaa 'baayyee baayyee gaarii' yookaan 'baayyee gaarii'dha kan jedhee deebise hinjiru. Barattoonni 3 (3.16%) ta'an 'gaarii'dha jedhanii deebisaniiru. Barattoonni 15 (15.79%) ta'an ammoo, 'gahaa'dha yommuu jedhan, barattoonni 77 (81.05%) ta'an ammoo, haalli qophii kitaabichaa gama kanaan wayita ilaalamu 'gadaanaa' ta'uusaa deebii kennaniin hubachuun danda'ameera.

Kanarraa wanti hubatamu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9, barattoonni hiika jechootaa haaraa akka hubataniif, beekumsaafi muuxannoo duraan qabaniin walqabatee akkaataan itti dhiyaate gadaanaa ta'uusaati. Kun ammoo, yaada Stahi (1999) yaadrimee hiika jechootaa beekumsa barattoonni duraan qaban faana walqabsiisuun dhiyeessuun bu'aa qabeessadha jedhu faana kan hindeemne ta'uusaati.

Akka gabatee (4) gaaffii xiyyeeffannaa 2ffaa irratti gafatameetti, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota haaraa ta'an dubbisa keessaa dursa akka tilmaamanitti qophaa'uusaa ilaalchisee barattoota iddattoo (95) ta'an keessaa barattoonni 7 (7.37%) deebii isaanii 'baayyee baayyee gaarii'dha jechuun deebisaniiru. Barattoonni 65 (68.42%) ta'an deebiisaanii 'baayyee gaarii'dha jechuun deebisaniiru. Barattoonni 19 (20.00%) ta'an 'gaarii'dha jedhanii yommuu deebisan, barattoonni 4 (4.21%) ammo 'gahaa'dha jechuudhaan yaada isaanii kennaniiru. Barataan deebii 'gadaanaa'dha jedhee deebiseeru hinjiru.

Asirraa wanti hubatamu, haalli qophii kitaabichaa jechoota haaraa ta'an dubbisa dura barattoonni akka tilmaaman gochuurratti haalli itti dhiyaate baayyee gaarii ta'uu isaafi sakatta'i kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 taasifames yaada kana nimirkaneessa (Dabalee A ilaali).

Yaada kanaan kan walqabatu, Sisay (2008) qorannoo isaa keessatti hiikni jechootaa dandeettwwan afaanii kanneen akka dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuutiif utubaa akka ta'eefi beekumsa hiika jechootaa dandeettii dubbisuu gidduu hariiroon jiru hariiroo kallattii akka ta'eefi adda bahanii ilaalamuu kan hindandeenye ta'uu ibsee jira. Hiikni tilmaama dubbisa duraas, kallattiidhaan dubbisa waliin waan walqabatuuf, daran xiyyeeffannoo argachuu

akka qabu nama hubachiisa. Jechoonni barattoonni akka tilmaamaniif dhiyaachuu qaban kan fedhii barattootaa kakaasuu danda'an, kan fuulcha galumsaatti fayyadamanii barattoonni tilmaamuu danda'an, kan barattoonni muuxannoofi beekumsa duraan qaban irratti hundaa'uun tilmaamuu danda'an, kan barruuwwan matadureen isaanii beekamoo ta'aniifi kkf ta'uu akka qaban Nation (2001) ni'ibsa.

4.3.2. Hariiroo Hiika Jechootaa Dhiyeessuu Waliin Walqabatee Yaada Jiru

Gabatee (5a) Hariiroo Hiikaa Walfakkii/ Masoo

Lak	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
3	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika masoo fayyadamaan akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	20	21.05
		4 = B. Gaarii	54	56.84
		3 = Gaarii	21	22.11
		2 = Gahaa	-	-
		1 = Gadaanaa	-	-
		Ida'ama	95	100
4	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika masoo loogaa bu'uura godhachuun akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	8	8.42
		3 = Gaarii	42	44.21
		2 = Gahaa	45	47.37
		1 = Gadaanaa	-	-
		Ida'ama	95	100

Gabatee (5a)'n kan mul'isu, hariiroo hiika walfakkiin/ mason dhiyaachuu jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9ti. Gabatee kana keessatti gaaffii 3ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika masoo fayyadamaan akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhu yommuu ta'u, kanaafis barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barattoonni 20 (20.05%) 'Baayyee Baayyee Gaarii', barattoonni 54 (56.84%) 'Baayyee Gaarii', barattoonni 21 (22.11%) 'Gaarii' jechuun deebii isaanii yommuu kennan, barataan tokkollee haalli qophii kitaabichaa 'gahaadha' yookiin 'gadaanaadha' jedhee deebise hinjiru.

Kanarraa hubachuun kan danda'amu, haalli qophii kitaabichaa gama hariiroo masoo fayyadamaan gargaaramuudhaan barattoonni hiika jechootaa akka barataniif itti dhiyaate baayyee gaarii ta'uusaati. Sakatta'i kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 taasifame

irraa wanti argames, yaada kana nicimsa (Dabalee A ilaali). Yaada kana Cunningsworth (1984) akkas jechuun ibsa, “Dhiyaannaan hiika jechootaa tarreeffama jechootaatiin qofa taanaan hiika jechaa barsiisuun rakkisaadha.” Barattoonni jecha kophaa dhaabbatu tokkoof hiika akkamii akka kennan wallaalu. Hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qabaniin akka hiika jechaa kennan yoo gaafataman garuu, qixa gaafataman sanaan xiinxaluu danda’u. Sakatta’a kitaaba wabii ‘ Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ taasifame keessatti garuu, gilgaalota adda addaa keessatti akka gaaffiitti dhiyaachuurraa kan hafe, akka tooftaa hiika jechootaa barsiisuuf oolu tokkootti xiyyeeffannoon itti kennamee kan hindhiyaanne ta’uun hubatameera.

Gabatee (5a) gaaffii 4ffaana kan mul’isu, kitaabichi hiika jechootaa tooftaa hiika masoo loogaa bu’uura godhachuun akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Barattoota gaaffiin kun dhiyaateef 95 keessaa, barataan haalli qophii kitaabichaa gama kanaan jiru ‘baayyee baayyee gaarii’ dha yookiin ‘gadaanaa’ dha jedhee deebii isaa kenne hinjiru. Barattoonni 8 (8.42%) ‘baayyee gaarii’ dha, barattoonni 42 (44.21%) ‘gaarii’ dha, barattoonni 45 (47.37%) ta’an ammoo ‘gahaa’ dha jechuudhaan deebii kennaniiru.

Kanarraa wanti hubatamu, haalli dhiyaannaa jechootaa gama hariiroo masoo loogaatiin kitaaba kana keessatti dhiyaate gaarii ta’uusaafi jechoonni loogaa Afaan Oromoo afaanicha keessatti tajaajila kennan baayyeen tooftaa kanaan yoo kan dhiyaatan ta’e, barattoonni akka beekan taasisuurra darbee waaltina afaanichaafuu gahee olaanaa akka taphatu godha. Yaada kanas Gairns & Redman(1986:23) walfakkii hiika jechootaa barsiisuun yeroo mara si’aayinaafi ibsa gahaa hiika jechoota haaraa kennuuf gargaara jechuun yaada kana ibsu.

Gabatee (5b) Hariiroo Hiika Jechootaa Faallaa

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
5	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa guutuun akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	2	2.11
		4 = B. Gaarii	6	6.31
		3 = Gaarii	46	48.42
		2 = Gahaa	41	43.16
		1 = Gadaanaa	-	-
		Ida'ama	95	100
6	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa sadarkaan akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	4	4.21
		2 = Gahaa	22	23.16
		1 = Gadaanaa	69	72.63
		Ida'ama	95	100
7	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa kallattiin akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	1	1.05
		3 = Gaarii	17	17.89
		2 = Gahaa	26	27.37
		1 = Gadaanaa	51	53.68
		Ida'ama	95	100
8	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa jechoota waliin jiraataniin akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	15	15.79
		2 = Gahaa	23	24.21
		1 = Gadaanaa	57	60.00
		Ida'ama	95	100

Gabatee (5b) kana keessatti gaaffii 5ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa guutuun akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhu yommuu ta'u, kanaafis

barattoonni 2 (2.11%) ‘baayyee baayyee gaarii’, barattoonni 6 (6.31%) ‘baayyee gaarii’, barattoonni 46 (48.42%) ‘gaarii’, barattoonni 41 (43.16%) ‘gahaa’ jechuudhaan deebii isaanii yommuu kennan, gaaffii kanaaf barataan ‘gadaanaa’ jedhee deebii kenne hinjiru.

Gaaffii 6ffaaf kan mul’isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa sadarkaatiin akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Gaaffii kanaaf barataan deebii ‘baayyee baayyee gaarii’ akkasumas ‘baayyee gaarii’ jedhee deebise hinjiru. Gaaffii kanaaf barattoonni 4 (4.21%) ‘gaarii’, barattoonni 22 (23.16%) ‘gahaa’, barattoonni 69 (72.63%) ta’an ammo, ‘gaadaanaa’ jechuudhaan deebisaniiru.

Gabatee kana keessatti gaaffii 7ffaaf kan mul’isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa kallattiitiin akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhu yommuu ta’u, barattoota iddattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barataan 1 (1.05%) ‘baayyee gaarii’, barattoonni 17 (17.89%) ‘gaarii’, barattoonni 26 (27.37%) ‘gahaa’, barattoonni 51 (53.68%) ‘gadaanaa’ jechuudhaan wayita deebiisaanii kennan, gaaffii kanaaf barataan deebii isaa ‘baayyee baayyee gaarii’ jedhee deebise hinjiru.

Gabateema kana keessatti gaaffii 8ffaaf kan mul’isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa jechoota waliin jiraataniin akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhu yoo ta’u, gaaffii kanaaf barataan deebii ‘baayyee baayyee gaarii’ akkasumas ‘baayyee gaarii’ jedhee deebise hinjiru. Barattoota gaaffiin kun dhiyaateef 95 keessaa barattoonni 15 (15.79%) ‘gaarii’, barattoonni 23 (24.21%) ‘gahaa’, barattoonni 57 (60.00%) ta’an immoo, ‘gadaanaa’ jechuudhaan deebiisaanii kennaniiru.

Gabatee (5b) armaan olii keessatti tooftaa hiika faallaa hiika jechootaa barsiisuun walqabatee haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9, tooftaa hiika faallaa guutuun dhiyeessuurratti ‘gaarii’ akka ta’eefi haalli qophii kitaabichaa hiika faallaa sadarkaa, hiika faallaa kallattiifi hiika faallaa jechoota waliin jiraatanii dhiyeessuurratti ‘gadaanaa’ akka ta’e deebii barattoonni kennan irraa hubachuun danda’ameera. Sakatta’a kitaabilee taasifame keessattis, dimshaashumatti hiika faallaa gaafachuurraa kan hafe, adda baasee hiika faallaa sadarkaa, hiika faallaa kallattiifi hiika faallaa jechoota waliin jiraatanii jedhee kan hindhiyeessine ta’uu bira gahameera. (Dabalee A ilaali).

Kitaabni wabii sakatta'iinsi irratti gaggeeffame, 'Furtuunis' xiyyeeffannoo argatee akka jedhame kanatti addadda bahee kan hindhiyaanne ta'uusaati. Afgaaffii barsiistotaaf dhiyaateen ragaan argames, yaaduma kana cimsa. Ragaan gama kanaan argame akka mirkaneessutti, tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oola keessaa tokko kan ta'e garuu immoo, kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 keessatti xiyyeeffannoon itti hinkennamne, tooftaa hiika jechootaa hiika faallaa gosa adda addaa akka ta'e ifatti lafa kaa'eera.

Walumaagalatti, tooftaa hiika faallaatiin barattoonni jechoota akka barataniif haalli kitaabileen itti qophaa'an gadaanaa ta'uusaati. Yaada kana karaa mormuun/ faallessuun beektoonni addaddaa akka jedhanitti hiikni masoo, hiikni faallaafi hiikni jechoota walkeessoo tooftaalee jiran keessaa warreen barsiistonniifi barreessitoonni kitaabaa irra deddeebiidhaan itti fayyadamaniidha je chuudhaan (McCarthy,1990; Nation,2001) ni'ibsu.

Kana malees, Carter & McCarthy (1988:23-24) waa'ee gosootaafi barbaachisummaa hiika faallaa akkas jechuu ibsaniin kan walmormu ta'uusaati. Innis, *"In dealing with pairs of words with opposite meaning,---. In this connection, linguists studied four classes of antonymy: gradable, ungradable, converseness and directionality. The ability to realize and determine the degrees of oppositeness between words would help the learner to be more concerned in investigating sense relation."*

Yaada hayyoota kanaarraa wanti hubatamuu qabu, barattoonni hiika faallaa karaalee gosoota faallaa arfaniin akka barachuu qabaniifi kitaabni qophaa'us yaada kana giddugaleeffachuun ta'uu akka qabu cimsee nama hubachiisa. Kunis barattoonni dandeettii sadarkaa walfaallessuu jechoota faallaa akka beekaniifi xiinxalaniif akkasumas, akka itti fayyadamaniif isaan gargaara.

Gabatee (5c) Hariiroo Hiika Jechootaa Hiika Walkeessoo, Hiik-heddeefi Hiika Moggo

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
9	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika walkeessoon akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	4	4.21
		2 = Gahaa	7	7.37
		1 = Gadaanaa	84	88.42
		Ida'ama	95	100
10	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiik-heddeen akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	14	14.74
		2 = Gahaa	27	28.42
		1 = Gadaanaa	54	56.84
		Ida'ama	95	100
11	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika moggoon akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	-	-
		2 = Gahaa	6	6.32
		1 = Gadaanaa	89	93.68
		Ida'ama	95	100

Gabatee (5c) keessatti gaaffii 9ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa tooftaa hiika walkeessoon akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Barattoota gaaffiin kun dhiyaateef 95 keessaa barataan tokkollee deebii isaa 'baayyee baayyee gaarii' fi 'baayyee gaarii' jedhee deebise hinjiru. Iddattoota kanneen keessaa barattoonni 4 (4.21%) haalli qophii kitaabichaa gama kanaan jiru 'gaariidha' yommuu jedhan, barattoonni 7 (7.37%) ammo, 'gahaa'dha jechuun deebii kennaniiru. Barattoonni hafan 84 (88.42%) ta'an gaaffii gaafataman kanaaf deebii 'gadaanaa' jedhu deebisaniiru.

Deebii barattoonni kennan kanarraa wanti hubatamu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9, barattoonni tooftaa hiika walkeessoon jechoota akka barattaniif, haalli itti qophaa'e/ dhiyaate gadaanaa ta'uusaafi xiyyeeffannoon kan itti hinkennamnedha. Sakatta'a kitaabilee taasifameenis, tooftaa jechoota hiika walkeessoo fayyadamuun hiika jechootaa barsiisuudhaaf wanti dhiyaate kan hinjirre ta'uu nama hubachiisa. (Dabalee A ilaali)

Gaaffiifi deebii barsiistota Afaan Oromoo barsiisan waliin taasifameen raga argameenis, tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuudhaaf baayyee barbaachisoo ta'an garuu, kanneen kitaaba

barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 keessattis ta'e, kitaa wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' keessattis hojiirra hinooliin kanneen akka: hiika jechoota faallaa gosa adda addaa, hiika moggoo hiika heddee, hiika xigguufi hiika walkeessoo ta'uu isaanii deebii isaan kennan irraa hubachuun danda'ameera.

Argannoo armaan olii kana karaa mormuun ammoo, hiika jechootaa barsiisuudhaaf tooftaa hariiroo hiika walkeessoo barsiistotaafi barreessitoota kitaabaa biratti xiyyeeffannoo argatee hojiirra ooluu akka qabu beektonni addaddaa lafa kaa'u (McCarthy, 1990; Nation, 2001). Yaada kana ifa gochuudhaaf, McCarthy (1990:19) akkas jechuun ibsa, *"Many course book writers directly or indirectly use this framework as a strategy of organizing vocabulary items."* Jechuun lafa kaa'a.

Yaaduma kana kan cimsu, Ur (1996), Gairns & Redman (1986) walkeessoon hiika jechootaa haala itti jechi tokko jechoota baayyee ofkeessatti hammatee jiru barsiisa jechuudhaan yaada isaanii ibsu.

Gabatee (5c) keessatti gaaffii 10ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiikheddeen akka barattaniif qophaa'uusaa kan jedhudha. Deebistoota gaaffii kanaa keessaa barattoonni 14 (14.74%) 'gaarii', barattoonni 27 (28.42%) 'gahaa', barattoonni 54 (56.84%) 'gadaanaa' jechuudhaan deebiisaanii yommuu kennan, barataan gaaffii kanaaf deebii 'baayyee baayyee gaarii' akkasumas 'baayyee gaarii' jedhee deebise hinjiru.

Deebii barattoonni kennan kanarraa wanti hubatamu, hiika jechootaa barsiisuudhaaf, tooftaa hiikheddee kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti dhiyaate, gadaanaa tahuusaati. Sakatta'a kitaabilee taasifame irraas wanti hubatame, tooftaan kun kitaaba barataa keessattis ta'e kitaaba wabii kessatti hojiirra oolmaan isaa gadaanaa ta'uusaati.

Kun ammoo, yaada Harmer (1991) hiikni jecha tokkoo karaa adda addaa hubatamuu danda'a jedhu irratti, barattoonni akka milkaa'an gochuuf kan hindeeggarre ta'uu nama hubachiisa.

Gabatee (5c) kana keessatti gaaffii 11ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9, hiika jechootaa tooftaa hiika moggoon akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhu yommuu ta'u, barattoota iddattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa, barataan tokkollee deebii 'baayyee baayyee gaarii', 'baayyee gaarii' akkasumas 'gaarii' jedhee deebise hinjiru.

Barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa, barattoonni 6 (6.32%) ‘gahaa’, jedhanii yommuu deebii kennan, barattoonni 89 (93.68%) ta’an ammoo, ‘gadaanaa’ dha jechuudhaan deebii isaanii kennaniiru.

Deebii barattoonni kennan kanarraa wanti hubatamu, tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf gargaaran keessaa tokko kan ta’e hariiroo hiika moggoo yommuu ta’u, qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti xiyyeeffannoo argatee kan hindhiyaanne ta’uusaati. Sakatta’a kitaabilee taasifame irraas wanti argame, yaaduma kana kan cimsu ta’a.

Hariiroo hiika jechootaa tooftaalee akka hiika walkeessoo, hiikheddeefi hiika moggoo fayyadamuudhaan barattoonni akka baratan gochuun walqabatee, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ xiyyeeffannoon itti kennamee kan irratti hinhojjetamne ta’uufi kun ammoo, barattoota irratti hiika jechoota beekuufi itti fayyadamuurratti dhiibbaa waawuu/ hi’eentaa akka irra geessisu nama hubachiisa.

Walumaagalatti, bargaaffii barattootaa, afgaaffii barsiistotaafi sakatta’a kitaabilee lamaan irraa raga argame akka ibsutti, hariiroowwan hiika jechootaa tooftaalee hiika walkeessoo, hiika heddeefi hiika moggoo fayyadamuudhaan jechoota barsiisuun akka barbaadamutti raawwatameera jechuun nama hindandeessisu.

4.3.3. Tooftaalee hiika Jechootaa Barsiisuuf Oolan Kanneen Biroo

Gabatee (6) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Haala Galumsaan

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay’ina	%
12	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa galumsarratti hundaa’uun akka hubachuu dandeessaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	29	30.53
		3 = Gaarii	61	64.21
		2 = Gahaa	5	5.26
		1 = Gadaanaa	-	-
		Ida’ama	95	100

Gabatee (6) kana keessatti, gaaffii 12ffaana kan mul'isu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa tooftaa galumsaan akka hubachuu dandeessaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa, barataan deebii isaa 'gadaanaa' akkasumas 'baayyee baayyee gaarii' jedhee deebise hinjiru. Gaaffii isaaniif dhiyaate kanaaf, barattoonni 5 (5.26%) 'gahaa', barattoonni 61 (64.21%) 'gaarii', barattoonni 29 (30.53%) 'baayyee gaarii' jechuudhaan deebiisaanii kennaniiru.

Deebii barattoonni kun laatan irraa wanti hubachuun danda'amu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa barsiisuuf tooftaa galumsatti fayyadamuu ilaalchisee gaarii ta'uusaati. Sakatta'a kitaaba barataa kutaa 9 taasifame irraas wanti argame, yaada kana kan cimsu yookiin deeggarudha. Kana jechuun ammoo, haalli qophii kitaabichaa tooftaa kana hojiirra oolchuu irratti wayita barbaachisummaa/ faayidaa tooftichaan walbira qabamee ilaalamu, xiyyeeffannoo guddaan kan itti hinlaatanne ta'uu nama hubachiisa.

Barnoonni hiika jechootaa tooftaa akkamiin dhiyaachuu akka qabu ilaalchisee Cunningsworth (1984) (Schmitt, 1953; Lado, 1964; Wallace, 1982) wabeeffachuun yommuu ibsu, barnoota hiika jechootaa dhiyeessuu keessatti, tooftaa galumsa ogummaa hiika jechootaafi ogummaa dubbisuu gidduu hariiroon jiru hariiroo kallattii akka ta'eefi addaan bahanii ilaalamu kan hindandeenye ta'uusaanii ibseera. Yaada kanarraa kan hubatamu, tooftaawwan hiika jechootaa barsiisuuf nu gargaaran keessaa, galumsi dandeettii hiika jechootaa gonfachiisuu keessatti oddoo olaanaan kan kennamuufii qabu ta'uusaafi ogummaan hiika jechootaa barsiisuu, ogummaawwan afaanii kanneen biroo barsiisuuf barbaachisaa akka ta'edha. Fakkeenyaaf, hiikni jechootaa ogummaawwan afaanii kanneen akka dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuutiif utubaa akka ta'e, Atkins & et al (1996), Richards & Renandya (2002) ibsaniiru. Dabalataanis, dandeettiin afaanii kamiyyuu dandeettii hiika jechootaa irratti kan hundaa'e ta'uusaa Harmer (1991) ni'ibsa.

Galumsi dubbisaa dandeettii hiika jechootaa gonfachiisuu keessatti dursaa kan hinqabneefi beekumsii hiika jechootaa ogummaa afaanii kanneen biroo barsiisuuf barbaachisaa akka ta'e, Sisay (2008:45) qorannoo isaa keessatti ifoomseera.

Egaa, yaada beektonni adda addaa kennan kanarra dhaabatamee yommuu ilaalamu, tooftaa hiika galumsaa fayyadamuun hiika jechootaa barsiisuuf, yaaliin qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti taasifame jajjabeessaa ta'us, faayidaa inni ogummaawwan afaanii

kanneen biroo waliin qabu waliin walbira qabamee kan ilaalamu yoo ta'e, xiyyeeffannoon guddaan kan itti hinkennamne ta'uu nama hubachiisa.

Gama kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoon' immoo, xiyyeeffannoon itti kennamee kan hojiirra hinoolle ta'uusaati. Kun immoo, yaada beektonni faayidaa hiika jechootaa galumsa dubbisaarraa barsiisuun barattoonni dandeettii hiika jechootaa beekuufi itti fayyadamuu isaanii akka dagaagfataniif isaan gargaara jedhu, yaada keessa kan hingalchine ta'uu nama hubachiisa.

Gabatee (7) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Galmee Jechootaatti Fayyadamuun

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
13	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa galmee jechootaatti fayyadamuun akka hubattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	29	30.53
		2 = Gahaa	52	54.74
		1 = Gadaanaa	14	14.73
		Ida'ama	95	100

Gabatee (7) keessatti gaaffii 13ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa galmee jechootaatti fayyadamuun akka hubattaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barattoonni 29 (30.53%) 'gaarii', barattoonni 52 (54.74%) 'gahaa', barattoonni 14 (14.73%) 'gadaanaa' jedhanii yommuu deebisan, gaaffii kanaaf barataan tokkollee deebii 'baayyee baayyee gaarii' akkasumas 'baayyee gaarii' jedhee deebise hinjiru.

Deebii barattoonni laatan kanarraa wanti hubatamu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9, barattoonni galmee jechootaatti fayyadamanii hiika jechootaa akka barataniif itti dhiyaate gahaadha kan nama jechisiisu ta'uusaati. Kana jechuun ammoo, hojiin gama kanaan hojjetamee jiru kan tuffatamu ta'uu baatus, faayidaa barattoonni galmee jechootaatti fayyadamanii hiika jechootaa barachuu akka qaban waliin walbira qabamee yommuu ilaalamu, kana caalaa xiyyeeffannoo argatee akka irratti hojjetamuu qabu nama hubachiisa.

Barbaachisummaa galmeen jechootaa hiika jechootaa barsiisuu waliin walqabatee kennu ilaalchisee Beekan (2015): galmeen jechootaa jechoota tartiiba qubeetiin taa'an kan ofkeessatti qabatu ta'ee hiika, sagaleessuu, qubeessuufi tajaajila biroof kan oolu ta'uu ibsa. Kana malees.

Allen (1983), tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oolan keessaa tokko kuusaa jechootaatti fayyadamuu akka ta'e ibsa. Galmeen jechootaa jecha tokko kallattii adda addaan hiika itti kennuudhaan, salphaatti akka hubatamu taasisa. Jecha tokko karaa hiika kallattii, hiika walfakkii, hiika faallaafi hiika dubbii fa'aa yeroo hiiku niargina.

Galmeen jechootaa akka barattoonni ofdanda'anii barataniif isaan gargaara (Gairns & Redman,1986). Faayidaan galmee jechootaa barattoota afaan abbaa isaaniin barataniif, qubee akka sirreeffatan taasisa, jechoota haaraa yeroo yerootti moggaafamaniifi uumaman barsiisa, jechoota ogummaa, saayinsiifi teeknooloojiifi kan biros barsiisuuf gargaara jechuun Sisay (2008) qorannoo isaa keessatti ibseera. Kanarraa wanti hubatamu, faayidaa galmeen jechootaa hiika jechootaa barsiisuuf qabu waliin walqabatee kitaabilee Afaan Oromoo keessatti kan ammaa caalaa xiyyeeffannoo argatee akka dhiyaachuu qabu nama hubachiisa.

Gabatee (8) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Adeemsa Ijaarsa Tishoofi Uumamsaafi Horsiisa Jechootaa

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
14	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa adeemsa ijaarsa tishootiin akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	7	7.37
		3 = Gaarii	34	35.79
		2 = Gahaa	48	50.53
		1 = Gadaanaa	6	6.31
		Ida'ama	95	100
15	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa adeemsa uumamsaa fi horsiisa jechootaan akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	5	5.26
		3 = Gaarii	29	30.53
		2 = Gahaa	52	54.74
		1 = Gadaanaa	9	9.47
		Ida'ama	95	100

Gabatee (8) keessatti gaaffii 14ffaan kanmul'isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa adeemsa ijaarsa tishoon akka barattaniif dhiyaachhsaa kan jedhu yommuu ta'u, barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barataan deebii isaa 'baayyee baayyee gaarii' jedhee deebise

hinjiru. Gaaffii kanaaf, barattoonni 7 (7.37%) ‘baayyee gaarii’, barattoonni 34 (35.79%) ‘gaarii’, barattoonni 48 (50.53%) ‘gahaa’ akkasumas, barattoonni 6 (6.31%) ‘gadaanaa’ jechuudhaan deebisaniiru.

Gabatee (8) keessatti gaaffii 15ffaani kan mul’isu, haalli qophii kitaabichaa adeemsa uumamsaafi horsiisa jechootaatiin hiika jechootaa akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Deebistoota gaaffii kanaa keessaa, barataan deebii isaa, ‘baayyee baayyee gaarii’ jedhee deebise hinjiru. Barattoonni 5 (5.26%) ‘baayyee gaarii’, barattoonni 29 (30.53%) ‘gaarii’, barattoonni 52 (54.74%) ‘gahaa’ yommuu jedhan, barattoonni 9 (9.47%) ta’an ammoo, ‘gadaanaa’ jechuun deebii isaanii kennaniiru.

Akkuma ragaa barattoonni kennan irraa hubachuun danda’amutti, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 , hiika jechootaa adeemsa ijaarsa tishoofi adeemsa uumamsaafi horsiisa jechootaan barattoonni akka barataniif, itti dhiyaate gahaadha. Kanas, akkuma gabatee (6) keessatti dhiyaachuuf yaalametti, barattoonni gaaffiiheen kunniin dhiyaataniif keessaa harki caalaan ‘gahaadha’ jedhanii deebiisaanii kennaniiru.

Odeeffannoowwan Gabatee (8) irraa argame wayita ilaallu, yaaliin barattoonni hiika jechootaa adeemsa ijaarsa tishoofi uumamsa/ horsiisa jechootaan akka barataniif kitaabicha keessatti dhiyaate, jajjabeessaa ta’us, daran irratti hojjetamuu akka qabu kan namatti akeekudha. Kanas akka Addunyaa (2012) ibsutti, jechootaa akkaataa ijaarsa isaaniitiin dhiyeessuun akka barattoonni caasaarratti hundaa’anii hiika jechootaa baratan taasisuuf gumaacha nigodha jedhu waliin walbira qabamee wayita laalamu, baayyee kan hafu ta’uu hubanna. Kana malees, akka hayyoonni Blachowicz & Fisher (2004) ibsanitti, hiika jechoota haaraa kan barattoonni hinbeekne (hundee jechaa, fufii duraafi fufii duubaa) qaama jechicharraa baasuun hiika isaanii barsiisuun nidanda’ama jedhu.

Walumaagalatti, yaada beektotaa kanarraa hubachuun akka danda’amutti, adeemsa ijaarsa tishoo akkasumas, adeemsa uumamsaafi horsiisa jechootaan walqabatee, barattoota hiika jechootaa barsiisuudhaaf qophiin kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 kan ammaa caalaa irratti hojjetamuu akka qabu nama hubachiisa.

Gabatee (9) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Tooftaa Jechoota Waliin Deemanii

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Kenname	Deebistoota	
			Baay'ina	%
16	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota waliin deemaniin akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	-	-
		2 = Gahaa	3	3.16
		1 = Gadaanaa	92	96.84
		Ida'ama	95	100

Gabatee (9) keessatti, gaaffii 16ffaan kan mul'isu, haalli qophii kitaabichaa tooftaa jechoota waliin deemaniin akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhudha. Barattoota 95 gaaffiin kun isaaniif dhiyaate keessaa, barattoonni 92 (96.84%) ta'an 'gadaanaa' jechuudhaan deebiisaanii yommuu deebisan, barattoonni 3 (3.16%) ta'an ammoo, 'gahaa' jechuun deebisaniiru. Gaaffii kanaaf, barataan deebiisaa 'gaarii', 'baayyee gaarii' akkasumas 'baayyee baayyee gaarii' jedhee deebise hinjiru.

Ragaa barattoonni kennan kanarraa wanti hubatamu, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9, barattoonni hiika jechootaa tooftaa jechoota waliin deemaniin akka barattaniif itti dhiyaate gadaanaa ta'uusaati. Sakatta'I kitaabilee taasifames, yaada kana dhugoomsa. (Dabalee A ilaali)

Yaada kana karaa mormuun/ faallessuun, hayyoonni kanneen akka Atkins & et al (1996), Yule (2006) akka jedhanitti, waliin deemmiin (collocation) tooftaa hiikni jechootaa ittiin dhiyaatu keessaa isa tokko akka ta'edha. Kana malees, McCarthy (1990:13) faayidaa waliin deemmii ilaalchisee akkas jechuun ibseera, *"The relationship of collocation is fundamental in the study of vocabulary; it is a marriage contract between words, and some words are more firmly married to each other than others."* Kana jechuun, hariiroon waliin deemmii qo'annoo hiika jechootaa keessatti isa bu'uura tokko akka ta'eefi hariiroon kunis waliigaltee fuudhaafi heerumaa jechoota gidduutti taasifamu akka ta'e nama hubachiisa.

Yaada beektota kanaarra dhaabachuun tooftaa waliin deemmiin hiika jechootaa barattoonni akka barataniif, haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu’ itti dhiyaate gadaanaa ta’uusaafi qopheessitoonni sirna barnootaas ta’an, barreessitoonni kitaabilee wabii kan irratti hinxiyyeeffanne ta’uu nama hubachiisa.

Walumaagalatti, bargaaffii barattootaan, afgaaffii barsiistotaaniifi sakatta’a kitaabilee lamaaniin ragaan argame akka mul’isutti, tooftaan hiika jechootaa jechoota waliin deemaniin barsiisuudhaaf xiyyeeffannoo itti kennamee kan hindhiyaanne ta’uusaafi kun immoo, barattoonni kallattii addaddaan yaadanii jechoota burqisiisuun akka dandeettii isaanii hinguddifanneefi afaanicha keessattis akka itti hinfayyadamneef danqaa isaanitti ta’a.

Gabatee (10) Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Tooftaa Jechoota Neetwoorkii

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaa Qabxii Kenname	Deebistoota	
			Baay’ina	%
17	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota neetwoorkiin akka barattaniif dhiyaachuusaa	5 = B.B.Gaarii	-	-
		4 = B. Gaarii	-	-
		3 = Gaarii	-	-
		2 = Gahaa	1	1.05
		1 = Gadaanaa	94	98.95
		Ida’ama	95	100

Gabatee (10) keessatti gaaffii 17ffaan kan mul’isu, haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota neetwoorkiin akka barattaniif dhiyaachuusaa kan jedhu yommuu ta’u, barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barataan 1 (1.05%) ‘gahaa’ dha jedhee yommuu deebisu, barattoonni 94 (98.95%) ta’an ammoo, deebii isaanii ‘gadaanaa’ jechuun deebii isaanii kennaniiru. Kanaan alatti, gaaffii kanaaf barataan deebiisaa ‘gaarii’, ‘baayyee gaarii’ akkasumas ‘baayyee baayyee gaarii’ jedhee deebise hinjiru.

Kanarraa wanti hubatamuu danda’u, barattoonni hiika jechootaa tooftaa jechoota neetwoorkiin akka barataniif haalli qophii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 itti dhiyaate, gadaanaa akka ta’edha. Sakatta’a kitaabilee irraa odeeffannoon argames yaaduma kana cimsa. (Dabalee A ilaali)

Haalli qophii kitaaba kanaa yaada beektota adda addaa kanneen akka McCarthy (1990), Schmitt (2000), Harmer (1990), Gairns & Redman (1986), Carter & McCarthy (1988), Ellis (1994), Ur (1996) jedhaniin walbira qabamee yommuu laalamu, kan walmormu/walfaallessu ta'uusaati. Fakkeenyaaf, akka Schmitt (2000) 'tti jechoonni sammuu keessatti kan isaan kuufaman kopha kophaatti osoo hintaane, karaa gurmaa'een yookiin karaa sirnaawaa ta'eeni. Gurmaa'insi akkasii kunis neetwoorkii jedhama. Barattoonnis tooftaa kanaan yoo baratan hiika jechoota baayyee beekuufi itti fayyadamuu irratti gahee olaanaa taphata. Carter & McCarthy (1988) akka jedhanittis, jecha beekuu jechuun, afaan tokko keessatti jechoota kaan waliin neetwoorkii keessatti bakka isaanii beekuu jechuudha jedhu. Yaaliin nuti jecha xiyyeeffatame (target word) tokko faana jechoota biroo walitti firoomsuuf taasifnu, jechicha akka sammuu keenya keessa tursiisuuf nu gargaara jechuun yaadasaanii lafa kaa'u.

Walumaagalatti, argannoo ragaalee barattootaafi sakatta'a kitaabilee irraa walitti qabamerraa argameefi yaada beektota addaddaa walbira qabnee yeroo ilaallu, bakka baayyeetti kan wal mormu ta'uusaati. Kanaafuu, tooftaa kana fayyadamuun barattoonni hiika jechootaa akka barataniif, haalli qophii kitaabichaa xiyyeeffannoo argatee irra deebi'amee ilaalamuu akka qabu nama hubachiisa.

4.4. Qaaccessaafi Ibsa Odeeffannoo Bargaaffii Barattootaa Kutaa III akkasumas, Afgaaffii Barsiistotaarraa Argame

Mataduree kana jalatti qoratichi ragaalee/ odeeffannoowwan bargaaffii barattootaa kutaa III akkasumas, afgaaffii barsiistotaarraa argate keessaa gaaffilee daanga'aa/ cufaa warra ta'an mala qorannoo hammamtaa/ lakkoofsaa gargaaramuuniifi gaaffilee banaa warra ta'an ammoo, mala qorannoo akkamtaa/ qulqullinaan akka kana gadiitti qaaccessessee ibsa itti kenneera.

Gabatee (11) Hiikni Jechootaa Kitaabilee Afaan Oromoo Keessatti Xiyyeeffannoo Argachuu

Lak	Gaaffii Xiyyeeffannoo	Deebii	Deebistoota					
			Barattoota		Barsiistota		Ida'ama	
			Baay	%	Baa	%	Baa	%
1	Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti hiikni jechootaa xiyyeeffannoo argatee dhiyaateeraa?	Eeyyee	24	25.26	-	-	24	24.49
		Lakki	71	74.74	3	100	74	75.51
2	Kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' keessatti hiikni jechootaa xiyyeeffannoo argatee dhiyaateeraa?	Eeyyee	38	40.00	1	33.33	39	39.80
		Lakki	57	60.00	2	66.67	59	60.20
3	Dhiyaannaan kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa barsiisuudhaaf mijataadhaa?	Eeyyee	21	22.11	-	-	21	21.43
		Lakki	74	77.89	3	100	77	78.57
4	Dhiyaannaan kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' hiika jechootaa barsiisuudhaaf mijataadhaa?	Eeyyee	-	-	1	33.33	1	33.33
		Lakki	-	-	2	66.67	2	66.67

Gabatee (11) keessatti gaaffileen 1ffaafi 2ffaa kan mul'isan, hiikni jechootaa kitaabilee Afaan Oromoo keessatti xiyyeeffannoo argatee dhiyaachuu isaa kan jedhudha. Gaaffii isa 1ffaaf, barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barattoonni 24 (25.26%) “eeyyee” jedhanii yommuu deebisan barattoonni 71 (74.74%) fi barsiistonni 3 (100%) “lakki” jechuun deebiisaanii kennaniiru. Ida'amaan, deebistoonni 24 (24.49%) ‘eeyyee’, deebistoonni 74 (75.51%) ‘lakki’ jechuudhaan deebisaniiru jechuudha.

Gaaffii 2ffaaf, barattoonni 38 (40.00%)fi barsiisaan 1 (33.33%) ‘eeyyee’, barattoonni 57 (60.00%)fi barsiistonni 2 (66.67%) ‘lakki’ jechuun deebiisaanii kennaniiru. Gaaffii kanaaf walumatti, deebistoonni 39 (39.80%) ‘eeyyee’ wayita jedhan, deebistoonni 59 (60.20%) ammoo, ‘lakki’ jechuudhaan deebii kennaniiru.

Qaaccessa ragaa taasifame kanarraa wanti hubatamu, hiika jechootaa barsiisuudhaaf kitaabileen Afaan Oromoo xiyyeeffannoon itti kennamee kan hindhiyaanne ta'uusaati. Kun ammoo, yaada

Wilkins (1972) seerlugaan ala ergaa xixiqqoon darbuu nidanda'a garuu, hiika jechootaan ala ergaan gonkumaa darbuu hindana'u jedhuun walmorma yookaan walfaallessa. Akka beekaan kun ibsutti, hiikni jechootaa ergaa baachuufi dabarsuu waliin walqabatee bakka olaanaa waan qabaniif, kitaabilee keessatti xiyyeeffannoo argachuu akka qabanidha.

Gabatee (11) keessatti gaaffileen 3ffaafi 4ffaa kan mul'isan, haalli dhiyaannaa kitaabilee Afaan Oromoo hiika jechootaa barsiisuudhaaf mijataa ta'uusaa kan jedhudha. Gaaffii 3ffaaf, barattootni 21 (22.21%) 'eeyyee' jedhanii yommoo deebisan, gaaffii kanaaf barsiisaan 'eeyyee' jedhee deebii kenne hinjiru. Gaaffii kanaaf barattoonni 74 (77.89%) ta'aniifi barsiistonni 3 (100%) 'lakki' jechuudhaan deebii isaanii kennaniiru. Ida'amaan, deebistoonni 21 (21.43%) 'eeyyee', deebistoonni 77 (78.57%) ammoo, 'lakki' jechuun deebiisaanii kennaniiru jechuudha.

Gaaffii isa 4ffaa ilaalchisee, gaaffii kana kan gaafatame barsiistota qofaadha. Haaluma kanaan, barsiisaan 1 (33.33%) 'eeyyee' jedhee deebii yommuu kennu, barsiistonni 2 (66.67%) immoo, 'lakki' jechuudhaan deebii kennaniiru.

Qaaccessa odeeffannoo gaaffii 3ffaafi 4ffaa irraa wanti hubatamu, kitaabni barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9iis ta'e, kitaabni wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' haalli dhiyaannaa isaanii hiika jechootaa barsiisuudhaaf mijataa kan hintaane ta'uusaati. Sababni isaas, gaaffii isa 3ffaaf, deebistoonni 77 (78.57%) fi gaaffii 4ffaaf immoo, deebistoonni 2 (6.67%) deebiisaanii 'lakki' jedhanii deebisuun isaanii yaada kana nimirkaneeessa.

Gabatee (12) Barnoota Afaanii Keessattis Ta'e Barnoota Biroo Keessatti Faayidaa Hiika Jechootaa Beekuu

Lak.	Gaaffii Xiyyeeffannoo	Deebii	Deebistoota					
			Barattoota		Barsiistota		Ida'ama	
			Bay	%	Baay	%	Baay	%
4	Hiika jechootaa beekuun barnoota afaanii keessattis ta'e, barnoota biroo keessatti faayidaa qaba jettaa?	Eeyyee	95	100			95	100
		Lakki	-	-			-	-

Gabatee (12) keessatti gaaffiin dhiyaate kan mul'isu, hiika jechootaa beekuun barnoota afaanii keessattis ta'e barnoota biroo keessatti faayidaa inni qabu kan jedhudha. Gaaffii kana

barasiistonni kan hingaafatamne yommuu ta’u, barattoota gaaffiin kun dhiyaateef keessaa barattoonni hundumtuu, jechuun barattoonni 95 (100%) deebii isaanii ‘eeyyee’ jechuun deebisaniiru. Kun immoo, yaada Sedita (2005), Harmer (1991) faayidaa hiika jechootaa beekuun qabu ilaalchisee kennan faana kan walsimu ta’uusaati. Haata’u malee, tooftaalee hojiirra oolmaa hiika jechootaafi kanaafi kan kana fakkaataniin walqabatee hanqina jirurraan kan ka’e kitaabileen Afaan Oromoo fooyya’uu barbaadu.

Gabatee (13) Tooftaalee Hiika Jechootaa Barsiisuudhaaf Kitaaba Barataa Barnoota Afaan Oromoo Keessatti Dhiyaatan

Tooftaalee Hiika Jechootaa Barsiisuuf Tarreeffaman	Deebii Kenname	Barattoota Deebii Kennan	
		Baay	%
Hiika Jechoota Walfakkii/ Masoo	Eeyyee	46	48.42
	Lakki	49	51.58
Hiika Jechoota Faallaa Guutuu	Eeyyee	47	49.47
	Lakki	48	50.53
Hiika Jechoota Faallaa Sadarkaa	Eeyyee	18	18.95
	Lakki	77	81.05
Hiika Jechoota Faallaa Kallattii	Eeyyee	21	22.11
	Lakki	74	77.89
Hiika Jechoota Faallaa Waliin Jiraatanii	Eeyyee	33	34.74
	Lakki	62	65.26
Hiika Jechoota Moggoo	Eeyyee	10	10.53
	Lakki	85	89.47
Hiika Jechoota Hiikheddee	Eeyyee	27	28.42
	Lakki	68	71.58
Hiika Jechoota Walkeessaa	Eeyyee	22	23.16
	Lakki	73	76.84
Hiika Jechoota Waliin Deemanii	Eeyyee	14	14.74
	Lakki	81	85.26
Hiika Jechoota Galumsaa	Eeyyee	55	57.89
	Lakki	40	42.11
Hiika jechoota Galmee Jechootaa	Eeyyee	43	45.26
	Lakki	52	54.74
Hiika Jechoota neetwoorkii	Eeyyee	-	-
	Lakki	95	100

Gabatee (13) keessatti tooftaalee tarreeffaman keessaa, isaan kamtu hiika jechootaa barsiisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 keessatti akka dhiyaatan kan mul'isudha. Tooftaalee tareeffaman keessaa, tooftaaleen kanneen akka hiika jechoota walfakkii/ masoo, hiika jechoota faallaa guutuu, hiika jechoota galumsaafi hiika jechoota galmee jechootaa hanga tokko xiyyeeffannoo argatanii kitaabicha keessatti kan dhiyaatan ta'uu hubanna. Yaanni kun immoo, gaaffii afgaaffii barsiistotaaf dhiyaate, “Hiika jechootaa barsiisuudhaaf tooftaaleen kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 dhiyaatan isaan kami?” deebii barsiisonni kennan hiika jechoota masoo, hiika jechoota faallaa, hiika jechoota jechoota galumsaafi hiika jechoota tilmaama duraa jechuun deebisan waliin walfakkaata.

Karaa biraatiin immoo, tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oolan keessaa, kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 keessa kan hinjirre hiika jechoota faallaa sadarkaa, hiika jechoota faallaa kallattii, hiika jechoota faallaa waliin jiraatanii, hiika jechoota moggoo, hiika jechootaa hiik-heddee, hiika jechootaa walkeessaa, hiika jechootaa waliin deemaniifi hiika jechootaa neetwoorkii ta'uu isaanii deebii isaan ‘Lakki’ jechuun kennan irraa hubachuun danda'ameera. Kun immoo, hanqina guddaa ta'uu nama hubachiisa. Yaada kana waliin kan walqabatu, gaaffii afgaaffii barsiistotaaf dhiyaate kan, “Hanqina dhiyaannaa hiika jechootaa kitaabilee Afaan Oromoo furuuf, tooftaalee filatamoo ta'an garuu, irratti hinxiyyeeffatamne jettan maal fa'i?” jedhuuf deebii isaan deebisan, tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuudhaaf baayyee barbaachisoo ta'an garuummoo, kitaabilee Afaan Oromoo keessatti xiyyeeffannaa hin arganne isaanuma barattoonni adda baasuun lafa kaa'an: hiika jechoota faallaa kallattii, hiika jechoota faallaa waliin jiraatanii, hiika jechoota moggoo, hiika jechoota hiikheddee, hiika jechoota walkeessaa, hiika jechoota waliin deemaniifi hiika jechoota neetwoorkii ta'uusaanii deebii isaan kennan irraa hubachuun danda'ameera.

Gabatee (14) Haalli Dhiyaannaa Kitaabilee Afaan Oromoo Hiika Jechootaa Barsiisuudhaaf Hanqina Qabaachuusaa

Lak.	Gaaffii Xiyyeeffannoo	Deebii	Deebistoota					
			Barattoota		Barsiistota		Ida'ama	
			Baay	%	Baay	%	Baay	%
8	Haalli dhiyaannaa kitaabilee Afaan Oromoo hiika jechootaa barsiisuudhaaf hanqina niqabaa?	Eeyyee			3	100	3	100
		Lakki			-	-	-	-

Gabatee (14) keessatti gaaffii 8ffaan kan mul'isu, haalli dhiyaannaa kitaabilee Afaan Oromoo hiika jechootaa barsiisuudhaaf hanqina qabaachuu waliin kan walqabate wayita ta'u, barsiistonni gaaffiin kun dhiyaateef sadanuu deebii isaanii 'eeyyee' jechuudhaan deebisaniiru. Hanqina yoo qabaate, hanqina maal, maalii qaba? jedhamanii gaaffii gaafatamaniifis (Dabalee C gaaffii 9ffaa ilaali) adda dureedhaan kitaabileen Afaan Oromoo kun tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf gargaaran hedduutti fayyadamuu dhabuun hanqina akka ta'e deebii isaanii keessatti ifoomsaniiru.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo

Boqonnaa kana jalatti cuunfaafi argannoowwan qorannichaarratti hundaa’uudhaan yaboon/ yaanni furmaataa dhiyaateera.

5.1. Cuunfaa

Qorannoon kun, qaaccessa dhiyaannaa hiika jechootaa Afaan Oromoo: xiyyeeffannoo kitaaba barataa kutaa 9 fi kitaaba wabii ‘Furtuu seerluga Afaan Oromoo’ Mana Barumsaa Waayyuu Sad. 2ffaa bara 2010 irratti kan adeemsifameedha. Qorannoo kana adeemsisuuf, qoratichaaf ka’umsa kan ta’e, hiika jechootaa barsiisuudhaaf, xiyyeeffannaan dhiyaannaa hiika jechootaaf kitaabilee Afaan Oromoo keessatti kenname hanqina kan qabu ta’uusaa turtii adeemsa baruu- barsiisuu keessatti argaa turerraa adda baaseera.

Kaayyoon goeroon qorannoo kanaa, dhiyaannaa hiika kitaaba barnoota Afaan Oromoo: xiyyeeffannoo kitaaba barataa kutaa 9fi kitaaba wabii ‘ Furtuu seerluga Afaan Oromoo’ ibsuu yommuu ta’u, faayidaalee jechootaa qorannoo kanarraa argaman keessaa inni guddaan dhiyaannaa hiika jechootaa kitaabilee Afaan Oromoo: xiyyeeffannoo kitaaba barataa kutaa 9fi kitaaba wabii ‘ Furtuu seerluga Afaan Oromoo’ qaaccessuudhaan ciminaafi hanqina addaan baasuufi tooftaalee dhiyaannaa hiika jechootaa fooyya’oo ta’an eeruufi yaada furmaataa kennuudha.

Kaayyoo qorannoo kanaa galmaan ga’uudhaaf qoratichi, gosa qorannoo ibsaa/ addeessaafi mala qorannoo makoo filatee qorannicha gaggeesseera. Qorannoo isaaf odeeffannoolee barbaachisoo ta’an argachuudhaaf, madden odeeffannoo kanneen akka sakatta’a dookumantii, barsiistota Afaan Oromoo fi barattootatti dhimma baheera. Kana malees, madden ragaalee kanneen mala iddattoofi iddatteessuu garaagaraa fayyadamuudhaan filateera. Haaluma kanaan, kitaaba barataa kutaa 9fi barattoota kutaa 9 filachuudhaaf, gosa iddatteessuu akkaayyoo, kitaaba wabii ‘ Furtuu seerluga Afaan Oromoo’ filachuuf gosa iddatteessuu mijataa, iddattoota barsiistotaa filachuudhaaf gosa iddatteessuu ammargeefi barattoota kutaa 9 keessaa iddattoota filachuudhaaf immoo, gosa iddatteessuu carraafi mala carraa tasaa gargaaramuun filateera.

Qorataan, qorannoo isaaf ragaalee walitti qabuudhaaf meeshaalee funaansa ragaaleef oolan kanneen akka sakatta’a kitaabilee Afaan Oromoo, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiistotaatti dhimma baheera. Dhumarratti, ragaalee madden addaddaatiin walitti qabaman qaaccessessee ibsa itti

kenneera. Haaluma kanaan, ragaalee bargaa'ffii barattootaarraa argateefi gaaffiilee cufaan afgaaffii barsiistotaarraa argate, mala qorannoo hammamtaan; ragaalee sakatta'a kitaabileefi gaaffiilee banaan afgaaffii barsiistotarraa argate immoo, mala qorannoo akkamtaa fayyadamuudhaan qaaccessessee ibsa itti kenneera. Kana jechuun, qorataan, ragaalee hirmaattota qorannoo isaafi sakatta'a kitaabilee irraa argate, mala qorannoo makoo fayyadamuudhaan qaaccessessee ibsa barbaachisaa ta'e itti kennee booda, argannoo qorannichaa akka armaan gadiitti lafa kaa'eera.

5.2. Argannoo

Qaaccessaafi ibsa ragaaleetti kennaman irratti hundaa'uudhaan argannoowwan armaan gadii dhiyaataniiru.

- Hiika jechootaa barsiisuudhaaf tooftaaleen kitaabile barataa barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatan hiika masoo, hiika faallaa, hiika galumsaa, hiika galmee jechootaa fi hiika tilmaama duraa yommuu ta'an, kitaaba wabii 'Furtuu seerluga Afaan Oromoo' keessatti kan dhiyaatan immoo, hiika faallaafi hiika kallattii akkasumas, gilgaalota keessatti hiika masoo ta'uun hubatameera.
- Hariiroolee hiika jechootaa keessaa kanneen akka hiika faallaa jechoota waliin jiraatanii, hiika faallaa sadarkaa, hiika faallaa kallattii, hiika walkeessaa, hiik-heddee, hiika moggoofi xiggoo kitaabilee Afaan Oromoo kanneen keessatti xiyyeeffannoo argatanii kan hindhiyaanne ta'uun hubatameera.
- Tooftaaleen akka jechoota waliin deemaniifi neetwoorkii jechootaa jedhamaniifi hiika jechootaa barsiisuudhaaf gahee guddaa taphtan xiyyeeffannoo argatanii kitaabilee Afaan Oromoo kanneen keessatti kan hindhiyaanne ta'uun bira ga'ameera.
- Tooftaaleen warreenumti kitaabilee Afaan Oromoo qorannoon kun irratti adeemsifame keessatti hojiirra oolaniiru jedhamaniyyuu, boqonnaalee kitaabileen qaban keessatti facaatiin isaanii hanqina kan qabu ta'uun hubatameera.
- Tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuuf gargaaran baayyeen kitaabilee Afaan Oromoo kanneen keessatti dhiyaachuu dhabuuniifi tooftaalee muraasa qofa irra deddeebiin dhimma itti bahuun, kitaabileen kunniin mijaawoofi hawwatoo akka hinta'iin hubachuun danda'ameera.

- Walumaagalatti, hiika jechootaa barsiisuudhaaf kitaabilee Afaan Oromoo kanneen (kitaaba barataa kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerlga Afaan Oromoo’) keessatti, akkuma dandeettiilee afaanii isaan gurguddoo (dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu. Barreessuu), caaslugaa, heennaa, gaalee sirna tuqaaleefi kanneen biroo xiyyeeffannoon itti kennamee kan hindhiyaanne ta’uun hubatameera.

5.3. Yaboo

Argannoowwan qorannichaa bu’uura godhachuudhaan yaada furmaataa ta’u jedhaman qorataan akka kanaa gadiitti lafa kaa’eera.

- ❖ Dhiyaannaan hiika jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9, keessatti xiyyeeffannoon gahaan itti kennamee kan hinqophaa’iin ta’uun isaa hubatameera. Kanaafuu, ogeeyyiin qophii sirna barnoota afaaniirratti hojjetan kaayyoo waliigalaa hiikni jechootaa ittiin barsiifamuu qaban irratti xiyyeeffannoo itti kennuun osoo hojjetanii barachuu barattootaafi guddina afaanichaaf gahee olaanaa qaba.
- ❖ Tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9, keessatti dhiyaatan kanneen akka hiika masoo, hiika galumsaa, hiika tilmaama duraafi hiika galmee jechootaa akka ta’an bira ga’ameera. Haata’u malee, isaanumti dhiyaatan kunuu karaa ga’umsa qabuun dhiyaataniiru jechuun hindanda’amu. Kanaafuu, qaamni dhimmi isaa ilaalu, kitaabicha irra deebi’ee osoo fooyyessee gaariidha.
- ❖ Barsiistonni Mana Barumsaa waayyuu Sad. 2ffaatti Afaan Oromoo barsiisan hiika jechootaa hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qaban akka hiika masoo, hiika faallaa gosa addaddaa, hiik-heddee, hiika moggoofi kan birootti dhimma bahuun osoo barsiisanii gaariidha.
- ❖ Haala dhiyaannaa hiika jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo keessatti gosoonni/ tooftaaleen hiika jechootaa barsiisuuf oolan, haala walmadaaluufi ga’umsa qabuun qindaa’ee osoo dhiyaatee filatamaadha. Kun ammoo, barattootaafi barsiistota biratti fudhatama akka qabaatu gochuu bira darbee, mijaawaafi hawwataa akka ta’u taasisa.
- ❖ Jechoota beekuu jechuun hiika isaa qofa beekuu akka hintaane hubachuun baayyee barbaachisaadha. Kanaafuu, faayidaa hiikni jechootaa qaban yaada keessa galchuudhaan, qopheessitoonni sirna barnoota afaaniis ta’e, barreessitoonni kitaabilee wabii Afaan Oromoodhaan barreessan, hiika jechootaaf xiyyeeffannoo addaa kennuudhaaniifi tooftaalee hiika jechootaa barsiisuuf oolan addaddaatti dhimma ba’uun akkasumas, karaa kitaabileen wabii kitaaba barataa waliin waldeeggarruu qabaniin itti yaadamee osoo qophaa’ee gaariidha.

- ❖ Walumaagalatti, ogeeyyiin sirna barnoota afaaniis ta'an, barreessitoonni kitaabilee wabii faayidaa hiikni jechootaa barnoota afaanii keessatti qabu yaada keessa galchuun, hojiirra oolmaa isaaf akkuma dandeettiilee afaanii isaan gurguddoof, caaslugaaf, heennaaf, gaaleef, sirna tuqaaleewwaniifi kanneen biroof xiyyeeffannoon kennametti, hiika jechootaafis xiyyeef fannon itti kennamee osoo dhiyaatee gaariidha.

Wabii

- Addunyaa Barkeessaa. (2010). *Natoo: Yaadrimee Caaluga Afaan Oromoo*. Finfinnee Mega Printing Press.
- Addunyaa Barkeessaa. (2011). *Sanyii: Jechaafi Caasaa Isaa*. Finfinnee Alemprinting PLC.
- Addunyaa Barkeessaa.(2011). *Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee Alem Printing PLC.
- Addunyaa Barkeessaa. (2014). *Semmo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromo*.Finfinnee: Far East Trading PLC.
- Alamuu Hayiluu. (1994). "*High School Teachers' Attitude Towards an Awareness-Raising Approach to Vocabulary Teaching.*" Unpublished MA Thesis. Addis Ababa: Addis Ababa University
- Allen, V.F (1983). *Techniques in Teaching Vocabulary*. Hong Kong: Oxford University Press.
- Atkins, J., Hailom Banteyerga, Nuru Mohammed. (1996). *Skills Development Methodology: Part II*. Addis Ababa: Addis Ababa University Printing Press.
- Baily, D.K. (1994). *Methods of Social Research (3rded)*. New York: The Free Press.
- Bamgbose, Ayo (1991). *Language and the Nation: the Language Question in Sub-Saharan Africa*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Beekan Gulummaa (2015). *Tuujuba: Saayinsii Dandeettiinwan Afaanii*. Finfinnee: ELLENI P.P. PLC.
- Blachowicz, C.L.Z, Fisher, P. (2004). *Building Vocabulary in Remedial Settings: focus on Word Relatedness. Perspectives, 30, 1*. The International Dyslexia Association.
- Beck, I.L, McKeown, M.G, & Kucan, L.(2002). *Bringing Words to Life: Robust Vocabulary Instruction*.New York: Guilford Press.
- Brown, D. (2000). *Teaching by Principles: an Interactive Approach to Language Pedagogy*. Second Edition: longman.
- Carter, R. and McCarthy, M.(1998).*Vocabulary and Language Teaching*. United Kingdom: Longman Group.
- Coady, J. (1997). *L2 Vocabulary Acquisition: a Synthesis of the Research in J. Coady and T. Huckin (Eds)*. Cambridge University press.
- Cook, V.(2001). *Second Language Learning and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.

- Cunningsworth, A. (1984). *Evaluating and Selecting ETL Teaching Materials*. UK: Athenaeum Press Ltd.
- Dassee Biraanee. (1988). "An evaluation of the Effectiveness of Modern Teaching Methods and the Extent to Which These are Implemented in Freshman English Course." Unpublished MA thesis: Addis Ababa University.
- Ellis, N.C. (1995). "Vocabulary Acquisition: Psychological Perspectives and Pedagogical Implications": *The Language Teacher Journal*, 19, 12-16.
- Ellis, R.(1994).*The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Elley, W.B.(1989).*Vocabulary Acquisition from Listening to Stories*. Reading Research Quarterly, 24,174-187. England.
- French, A. P. (1983). *Techniques in Teaching Vocabulary*. Oxford: Oxford University Press.
- Gairns,R., Readman,S.(1986). *Working with Words: a Guide to Teaching and Learning Vocabulary*.Cambridge: Cambridge University Press.
- Gashaw Nigussie. (2008). "A Study on the Effectiveness of Teaching- Learning Vocabulary in Three Second Cycle Elementary Schools in Addis Ababa: Grade 8 in Focus." Unpublished MA thesis: Addis Ababa University.
- Gay, L.R. (1981). *Educational Research: Comptencies for Analysis and Application*. Columbus: Bella and Howell Company.
- Geetaachoo Rabbirraa. (2004). *Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Meeggaa.
- Harmer, J. (1991). *The Practice of Engilsh Language Teaching*. London: Longman Heinemann.
- Harmon, J.M., Wood, K.D.& Kiser, K. (2009). *Promoting Vocabulary Learning with the Interactive Word Wall*. Middle School Journal, 40(3), 58-63.
- Hulstijn, J., Hollander, M., Greidanus, T.(1996). *Incidental Vocabulary Learning by Advanced Foreign Language Students: the Influence of Marginal Glosses, Dictionary Use and Reoccurrence of Unknown Words*. Modern Language Journal, 80.
- Jonasson, H.(1996). *Handbooks of Research for Educational Communication and Technolog. (4thed)*. New York: Mcmillan.
- Kelly, P.(1990). *Guessing: No Substitute for Sytematic Learnig of Lexis.System, 18.199-207*.

- Kidaanee Wadaajoo. (2007).“ *Qaaccessa Dhiyaannaa Gilgaalota Hiika Jechootaa Kitaaba Barataa Afaan Oromoo Kutaa 12ffaa Mana Barumsaa Qophaa'ina Mattuu.*” Qorannoo Digirii Lammaffaa kan Hinmaxxanfamne. Yuuniversiitii Finfinnee.
- Krashen, S.(1989).*We Acquire Vocabulary and Spelling by Reading. Additional Evidence for the Input Hypothesis.* The Modern Language Journal. 73, 177-280.
- Kumer, R.(1996). *Research Methodology: a Step by Step Guide for Beginner.* London: Asage Publication.
- Liu, N., Nation,I.S.P. (1985). *Factors Affecting Guessing Vocabulary in Context.* RELC Journal, 16(1), 33-42.
- Lobner, S.(2002).*Understanding Semantics.* Great Britain: Hodder Arnold Group.
- McCarthy, M. (1990).*Vocabulary.*Oxford: Oxford University Press.
- Ministeera Barnootaa. (2005). *Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9ffaa. Kitaaba Barataa.* Kampala- Uganda MK Publisher Ltd.
- Nation, I.S.P.(2001). *Learning Vocabulary in Another Language.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Nation, I.S.P., Coady, J.(1988). *Vocabulary and Reading.* London: Longman.
- Neuman, S.B., Dwyer,J.(2009).*Missing in Action: Vocabulary Instruction in Pre-K.*The Reading Teacher, 62(5).
- O'Grady, W.(1996). *The Handbook of Korean Vocabulary.*University of Hawa'i Press.
- Oxford, R. (2001). *Integrated Skills in ESL/EFL Classroom.* ESL Magazine, 6(1), (www.cal.org/resource idiges).
- Richards, J.C., Rodgers, s. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching .* Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, J.C., Renandya, W.A. (2002). *Methodology in Language Teaching: an Anthology of Current practice, (pp.254-266).* Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, N.(2000). *Vocabulary in Language Teaching.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, N., McCarthy, M.(1997). *Vocabulary: Perception, acquisition and Reading.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Seead, J. (2003). *Semantics.2nd Edition.*Oxford: Blackwell Publishing.
- Sedita, J. (2005). *Effective Vocabulary Instruction.* Insights of Learning Disabilities.

- Sisaay Margaa.(2008).“*Xiinxala Dhiyaannaafi Tooftaawwan Hiika Jechootaa Barsiisuu Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 10ffaa.*” Qorannoo Digirii Lammaffaa hin Maxxanfamiin: Yuuniversiitii Finfinnee.
- Taadewoos Tiiraamoo. (2008). “*Xiinxala Hojiirra Oolmaa Hiika Jechootaa Afaan Oromoo Kutaa 10 Barsiisuu Keessatti.*” Qorannoo Digirii Lammaffaa hin Maxxanfamiin: Yuuniversiitii Finfinnee.
- Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallace, M. J. (1982). *Teaching Vocabulary*. Oxford: Heinemanr Educational Books Ltd.
- Wilkins, D.A. (1972). *Linguistics in Language Teaching*. London: Edward Amold Publishers Limited.
- Wilkinson, T.S., Bhandrkar, P.L.(1990). *Methodology and Techniques of Social Science Research*. Bombay: Himalaya Publishing House.
- Yule, G. (2006). *The Study of Language (2nd ed)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zimmerman, C.B.(1997). *Historical Trends in Second Language Vocabulary Instruction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dabalee A: Sakatta'a Kitaabilee
Yuunivarsiitii Finfinnee
Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo
Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii
Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

I. Sakatta'iinsa Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa
Kutaa 9: Maxxansa Jalqabaa Bara 2005/ 2012.

Boqonnaalee kitaabichaa	Gilgaala	Fuula kitaabaa	Bay'ina jechoota gaafatamanii	Gosa hiika jechaa gaafatame	Ajaja
1	1B	1	3	Hiika tilmaamuu	--- dhaggeeffannaa keessatti gufuu akka sitti hintaaneef hiikasaanii tilmaami.
	4B	3	3	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuu hineegaliin dura hiika isaanii tilmaami.
2	1B	13	3	Hiika tilmaamuu	--- dhaggeeffachuutti osoo hinseeniin dura hiika isaanii tilmaami.
	4B	15	2	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuutti hinseeniin dura hiika isaanii tilmaami.
	5D	19	10	Hiika galumsaa	--- hiika galumsaasaanii walitti firoomsi.
	7C	20	10	Hiika kallattii/ sirrii	Jechoota armaan gadii tisheessuun hiika isaanii kenni.
3	1B	23	3	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuutti hinseeniin dura hiika isaanii tilmaami.
	2C	28	7	Hiika Kallattii	Jechoota dubbisa keessaa bahaniif hiika kallattii barreessi.
	2D	28	12	Hiika galumsaa	Himoota armaan gadii keessatti jechoota jala sararamaniif akka galumsaasaniitti hiikasaanii barreessi.
	2E	29	9	Hiika galumsaa	Jechoota keeyyata armaan gadii keessatti jala sararamaniif hiika galumsaasaanii barreessi.
4	2D	36	6	Hiika galumsaa	Hiika galumsaa jechoota kanneenii filannoowwan laataman keessaa filadhu.
		39		maqaalee	
	5	39	15	Jechoota maqaa	Gosoota maqaa shananiif maqaalee 3,3 barreessi.
5	1B	42	4	Hiika tilmaamuu	--- hiika jechoota kanneenii hiriyyoota

					keetiin walitti himaa.
	2D	47	8	Hiika galumsaa	--- haala hiika galumsaa isaaniitiin iddoo duwwaa himoota armaan gadii akka xmuruu danda'aniin filadhuu barreessi.
	2E	48	4	Hiika faallaa	Jechoota D jala jiran keessaa C, D, Efi H faallaa isaanii barreessi.
6	2D	57	13	Hiika galumsaa	--- hiika galumsaa isaaniin walitti firoomsi.
	2E	58	6	Hiika faallaa	Jechoota kennamaniif faallaa isaanii barreessi.
7	1B	64	4	Hiika tilmaamuu	--- hiika isaanii hiriyyoota kee waliin irratti marii'adhaa.
	2D	69	9	faallaa	--- faallaa hiika galumsaasaanii barreessi.
	5	73	8	maqibsoota	Himoota armaan gadii keessatti maqibsoota jala sararuun gosa isaanii ibsi.
8	2D	80	10	Hiika galumsaa	Jechoota armaan gadii hiika isaanii galumsaa barreessi.
9	1B	83	4	Hiika tilmaamuu	--- dhaggeeffachuu keessatti gufuu akka sitti hintaanetti hiikasaanii tilmaami.
	4	85	10	Hiika galumsaa	Jechoota roga A jalaa hiikasaanii roga B jala jiraniin walitti firoomsi.
	5A	85	5	Hiika faallaa	Jechoota kanaan gadiif hiika faallaa filadhu.
	5B	86	5	Walfakkiifi faallaa	Jechoota kanaan gaditti kennamaniif hiikaafi faallaasaanii barreessi.
	6C	87	3	Hiika tilmaamuu	Jechoota armaan gadii osoo dubbisuu hineegaliin dura hiikasaanii tilmaami.
	9	89	10	Jechoota gochimaa	Himoota armaan gadii keessaa gochima addaan baasii barreessi.
10	1C	96	3	Hiika tilmaamuu	Barreeffamicha dubbisuu osoo hineegaliin dura hiika isaanii tilmaami.
	2C	98	5	Hiika galumsaa	Jechoota himoota kana gadii keessatti jala sararaman akka galmsaasaniitti hiikasaanii barreessi.
	6A	101	8	firoomsee	Himoota kanaan gadii keessaa firoomsee addaan baasii barreessi.
	6B	102	6	firoomsee	Firoomsitoota dhiyaatan keessaa filachuun keeyyata kenname guuti.
	7A	104	8	gochibsa	Himoota armaan gadii keessatti gochibsoota argaman addaan baasi.
	7B	105	5	gochibsa	Keeyyata armaan gaditti dhiyaate keessaa gochibsa addaan baasii barreessi.
11	1C	108	5	Hiika tilmaamuu	Dubbisicha dubbisuu osoo hineegaliin dura hiikasaanii tilmaami.
	2B	110	5	Hiika galumsaa	--- jechootaafi gaaleewwan armaan gadii

					walitti firoomsii.
12	1B	115	4	Hiika tilmaamuu	Barreeffamicha dubbisuu osoo hineegaliin dura hiika isaanii tilmaami.
	2D	119	5	Hiik-heddee	Jechoonni kanaan gadii hiika tokkoo ol qabu.
13	1C	125	4	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuu hineegaliin dura hiikasaanii tilmaami.
	2C	128	9	Hiika galumsaa	Jechoonni --- dubbisa olitti dhiyaate keessatti hiika maal akka qabu barreessi.
14	1B	131	3	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuu hineegaliin dura hiikasaanii tilmaami.
	2C	135	10	Hiika masoo	Jechoota roga A hiikasaanii roga B jalaa wajjin walitti firoomsii.
	7A ₃	140	15	Hiika galmee jechootaa	--- jechoota jala sararaman hiika galmee jechootaa isaanii kenniif.
	7B	141	5	Jechoota tartiibessuu	--- akkaataa tartiiba isaan galmee jechootaa keessatti danda'aniin tarreessi.
15	1A ₁	143	3	Jechoota loogaa	Jechoota armaan gadii --- maal akka irraa hubatte hiriyoote keetti himi.
	1B	143	3	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuu hineegaliin dura hiikasaanii tilmaami.
	4A	147	10	Hiika jechoota loogaa	Jechoota roga A kan roga B waliin walitti firoomsii.
	4B	147	10	Jechoota wajjin deeman	Jechoonni 1-10 kennaman kunniin hormaata namaa yookiin beelladaa wajjin deemu. ---
	4C	148	10	Jecha adda ta'e	Jechoota arfan keessaa kan adda ta'e filadhu.
	5B	149	5	Jechoota waliin deeman	Akka seera loojikiitti jecha sirrii ta'e filadhu.
16	1B	153	3	Hiika tilmaamuu	--- dubbisa keessatti gufuu akka sitti hintaane hiikasaanii tilmaami.
17	1B	161	3	Hiika tilmaamuu	--- osoo dubbisuu hineegaliin dura hiikasaanii tilmaami.
	2B	165	10	Hiika galumsaa	Jechoota ykn gaaleewwan jala butamaniif akka galumsaatti hiikasaanii barreessi.
18	-	-		-	-

**II. Sakatta'iinsa Hiika Jechootaa Kitaaba Wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo'
Bara 2004 Maxxanfame.**

Boqonnaa kitaabichaa	Fuula kitaabichaa	Gosa hiika jechaa	Baay'ina jechootaa	Mataduree/ Ajaja
4	58-59	Maalummaa jechaa	-	Jechi maali?
	62	Hiika jechootaa	-	Hiika jechootaa
	62	Hiika sirrii/ kallattii	-	Hiika jechootaa
	62	Hiika dubbii	-	Hiika jechootaa
	62	Hiika galumsaa	-	Hiika jechootaa
	63	Hiika galmee jechootaa	-	Hiika jechootaa
	63-64	Jecha tishoo	-	Tishoo
	66-68	Hiika sirrii	20	Gaaffiilee 15-34 kennamaniif hiika sirrii ta'e filadhu.
	68-69	Hiika faallaa	10	Gaaffiilee 35-44 kennamaniif faallaa jecha kennamee filadhu.
	69	Jecha addaa	7	Gaaffiilee 45-51 kennamaniif kan adda ta'e baasi.
7	97	Gareewwan jechootaa	-	Akkaataa qoqqooddii gareewwan jechootaa
	97-104	Jechoota maqaa	-	Maqaafi gosoota maqaa
	104-107	Jechoota maqibsaa	-	Maqibsaaifi gosoota maqibsaa
	107	Jechoota xumuraa	-	Xumura
	107-110	Jechoota xumibsaa	-	Xumibsaaifi gosoota xumibsaa
	110-111	Jechoota durduubee	-	Durduubee
	111-113	Filannoo jechootaa	20	--- deebii sirrii ta'e filannoo kennaman keessaa filadhu.
	113	Ibsa xumuraa adda baasuu	10	Himoota armaan gadii keessaa ibsa xumuraa adda baasi.
	113-114	Ibsa maqaa adda baasuu	12	Himoota armaan gadii keessaa ibsa maqaa addaan baasii barreessi.
Gilgaalota	168, 181, 207	Hiika faallaa	20	--- kan hiika faallaa jechoota kanneenii qaban filadhu.
	175, 178, 187,192,198	Hiika walfakkii	42	--- kan hiika jechoota kennamanii qaban filadhu.
	180, 199	Jecha addaa	10	Jechoota kennaman keessaa kan adda ta'e filadhu.
	196	Qubeessuu	5	filannoowwan kanneen keessaa jechoota sirriitiin barreeffaman filadhu.

Dabalee B: Bargaaffii Barattootaa

Yuunivarsiitii Finfinnee

Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo

Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Kabajamaa barataa/ barattuu! Qorataan qorannoo kanaa, “Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Afaan Oromoo: Xiyyeeffannaa Kitaaba Barataa Kutaa 9 fi Kitaaba Wabii ‘Furtuu seerluga Afaan Oromoo” qaaccessuuf gaafannoo kana siif dhiyeesseera. Deebiifi yaanni ati kennitu hundi dhimma qorannoo kanaaf kan oolu ta’uufi icciitiin kan qabamu ta’uusaa gamanumaan siin mirkaneessa. Qorannoon kun ammoo, hirmaannaa keetiin galma gahuu waan dandahuuf, gaaffiilee armaan gadii dubbisuun deebii sirrii kennuudhaan akkasumas, yaada dabalataa qorannoo kanaaf galtee tahu yoo qabaatte itti dabaluun qoraticha akka gargaartu kabajaan si gaafata. Maqaa kee barreessuu hinbarbaachisu.

Atoomamuu Keessaniif Galatoomaa!

Kutaa I: Odeeffannoo Waliigalaa

Qajeelfama: Odeeffannoowwan 1-3 jiran, bakka duwwaa guutuufi saanduqa keessatti mallattoo “x” kaa’uun deebisi.

1. Maqaa _____ Manabarumsaa: _____

2. Saala: Dhiira ☐ Dubara ☐

3. Umrii (Waggaan): 15 gadi ☐ 15-18 ☐ 19-21 ☐ 21 ol ☐

Kutaa II: Gaaffiilee Bargaaffii Dhiyaatan

Qajeelfama: Gaaffiileen armaan gadii haala waliigala dhiyaannaa hiika jechootaa Afaan Oromoo ilaallatu. Kanaafuu, gaaffiilee kanneen sadarkaa qabxii (scale) kennamerratti hundaa’uun akkaataa dhiyaannaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9fi kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ bu’uura godhachuudhaan mallattoo “x” fayyadamuun deebii kenni.

Ibsa Sadarkaalee Qabxii

5 = Baayyee Baayyee Gaarii

4 = Baayyee Gaarii

3 = Gaarii

2 = Gahaa

1 = Gadaanaa

Lak.	Gaaffiilee Xiyyeeffannoo	Sadarkaalee Qabxii				
		5	4	3	2	1
1	Haalli qophii kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechoota haaraa akka hubattaniif, beekumsa duraan qabdan faana walsimatee dhiyaachuusaa					
2	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota haaraa ta'an dubbisa keessaa dursa akka tilmaamtanitti qophaa'uu isaa					
3	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika walfakkiin (synonym) akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: eegale = jalqabe					
4	Kitaabichi hiika jechootaa tooftaa hiika walfakkii looga addaddaa bu'uura godhachuun akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: killee = buphaa = hanqaaquu					
5	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa guutuun (complete antonym) akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: du'a = jireenya; waaqa = dachee					
6	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa sadarkaatiin (gradable antonym) akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: qorra – labii – bulluqaa – gubaa					
7	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa kallattiin (directional antonym) akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: ol = gadi; gararraa = gajjallaa					
8	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika faallaa jechoota waliin jiraataniin akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: barsiisaa = barataa; hakiima = dhukkubsataa					
9	. Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika walkeessoon akka barattanitti qophaa'ee dhiyaachuusaa. Fkn: kotte-duudaa = harree, gaangee, farda bishaan = garba, galaana, haroo, laga, eela, burqaa					
10	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiik-heddee(Polysemy) akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: boqote = aara galfate; du'e dhahe = ayide; reebe; hojjete					
11	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa hiika moggoon (Homonym) akka barattanitti dhiyaachuusaa. Fkn: dhugaa - haqa/ mirkana - unadhaa - nama waadhugu					
12	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa galumsarratti hundaa'uun akka hubachuu dandeessanitti dhiyaachuusaa. Fkn: Tolaan muka mure. = kute Tolaan isarratti seera mure. = murteesse					
13	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota galmee jechootaatti (dictionary) fayyadamtanii akka barattanitti qophaa'ee dhiyaachuu isaa. (hiika kallattii, hiika dubbii, hiika galumsaa, garee jechichaa, haala sagaleessuusaafi kkf)					

14	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa adeemsa ijaarsa tishoo/ makoo fayyadamtanii jechoota akka barattanitti dhiyaachuu isaa. Fkn: qote + bule = qoteebulaa (nama qonnaan jiraatu) saree + diida = sardiida(qabaroo)					
15	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa adeemsa uumamsaafi horsiisa jechootaan akka hubachuu dandeessanitti dhiyaachuusaa. Fkn: nama + -ummaa = namummaa nyaat- + -am + -t + -e = nyaatamte					
16	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa jechoota waliin deemaniin (word collocations) akka barattanitti qophaa'ee dhiyaachuusaa. Fkn: Ija - tirikaa/ baatirii foon - dheedhii - mukaa/ midhaanii mi'a - - namaa - buddeenaa					
17	Haalli qophii kitaabichaa hiika jechootaa tooftaa neetwoorkii jechootaan (word network) akka barattanitti qophaa'ee dhiyaachuusaa.					

Kutaa III

Qajeelfama: Gaaffiilee armaan gadii dubbisuudhaan deebii ta'a kan jettu saanduqa keessatti mallattoo “x” fayyadamuudhaan; gaaffiilee filannoo qaban ammo qubee deebii ta'a jette qabatetti maruudhaan; kana malees, gaaffiilee banaa gaafatamteefis deebii nita'a jette bakka duwwaa siif kennamerratti barreessuun deebisi.

- Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 keessatti hiikni jechootaa xiyyeeffannoo argatee dhiyaateeraa? Eeyyee Lakki
- Kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' keessatti hiikni jechootaa xiyyeeffannoo argatee dhiyaateeraa? Eeyyee Lakki
- Haalli dhiyaannaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa barsiisuudhaaf mijataadhaa? Eeyyee Lakki
- Hiika jechootaa yookiin jechoota baay'ee beekuun barnoota afaanii keessattis ta'e barnoota biro keessatti faayidaa qaba jettaa? Eeyyee Lakki
- Deebiin kee gaaffii Lak. 4^{ffaa} 'Eeyyee' yoo ta'e, faayidaan isaa maali?

- Tooftaawwan hiika jechootaa, jechoota barsiisuudhaaf barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 keessatti deddeebi'anii hojiirra oolan isaan kami?
A. _____
B. _____
C. _____
D. _____
E. Kan biro: _____

7. Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 keessattis ta'e kitaaba wabii 'Furtuu Seerluga Afaan Oromoo' keessatti, tooftaaleen jechoota barsiisuudhaaf gargaaran kanneen armaan gadii dhiyaataniiruu?

a. Hiika walfakkii/ masoo	Eeyyee	☐	Lakki	☐
b. Hiika faallaa guutuu	Eeyyee	☐	Lakki	☐
c. Hiika faallaa sadarkaa	Eeyyee	☐	Lakki	☐
d. Hiika faallaa kallattii	Eeyyee	☐	Lakki	☐
e. Hiika faallaa jechoota waliin jiraatan	Eeyyee	☐	Lakki	☐
f. Jechoota moggoo	Eeyyee	☐	Lakki	☐
g. Jechoota hiik-heddee	Eeyyee	☐	Lakki	☐
h. Jechoota walkeessaa	Eeyyee	☐	Lakki	☐
i. Jechoota waliin deeman	Eeyyee	☐	Lakki	☐
j. Hiika galumsaa	Eeyyee	☐	Lakki	☐
k. Hiika galmee jechootaa	Eeyyee	☐	Lakki	☐

Dabalee C: Afgaaffii Barsiistotaa

Yuunivarsiitii Finfinnee

Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo

Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Kabajamaa barsiisaa/ barsiistuu! Qorqtaan qorqnnoo kanaa, “Dhiyaannaa Hiika Jechootaa Afaan Oromoo: Xiyyeeffannoo Kitaaba Barataa Kutaa 9 fi kitaaba wabii ‘ Furtuu Seerluga Afaan Oromoo” qaaccessuuf gaafannoo afaanii kana isiniif dhiyeesseera. Yaanni isin kennitan hundi milkaa’ina qorannoo kanaaf kan oolu ta’uufi icciitiin kan qabamu ta’uusaa gamanumaan isinii mirkaneessa. Qorannoon kun ammoo hirmaannaa isin gootaniin galmaan ga’uu waan danda’uuf, gaaffiilee qorataan isin gaafatu kanneen xiyyeeffannoon dhaggeeffachuun deebii ta’a kan jettan kennuun akkasumas, yaada dabalataa qorannoo kana qajeelchuufi deeggaru yoo qabaattanis itti dabaluudhaan qoraticha akka gargaartan kabajaan isin gaafata.

Atoomamuu Keessaniif Galatomoaa!

1. Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 keessatti hiikni jechootaa xiyyeeffannoo argatee dhiyaateeraa? Eeyyee ☐ Lakki ☐
2. Kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ keessatti hiikni jechootaa xiyyeeffannoo argatee dhiyaateeraa? Eeyyee ☐ Lakki ☐
3. Haalli dhiyaannaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9 hiika jechootaa barsiisuudhaaf mijataadhaa? Eeyyee ☐ Lakki ☐
4. Kitaabni wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo hoo? Eeyyee ☐ Lakki ☐
5. Deebiin keessan gaaffii Lakk. 3fi 4 “Lakki” yoo ta’e, maaliif mijatoo ta’uu akka dhaban ibsaa.

6. Hiika jechootaa barsiisuudhaaf tooftaaleen barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9 keessatti dhiyaatan yookiin hojiirra oolan isaan kami?

7. Kitaaba wabii ‘Furtuu Seerluga Afaan Oromoo’ keessatti kan dhiyaatan hoo?

8. Haalli dhiyaannaa kitaabilee Afaan Oromoo hiika jechootaa barsiisuudhaaf hanqina qabaa? Eeyyee Lakki

9. Deebiin keessan gaaffii Lakk. 7 “Eeyyee” yoo ta’e, hanqinni isaanii maali?

10. Hanqina dhiyaannaa hiika jechootaa kitaabilee lamaanii furudhaaf tooftaaleen filatamoo ta’aniifi irratti hin xiyyeeffatamne jettan maal maal fa’i?

Waraqaa Mirkanneeffannaa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuun faa kootii ta'uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr. _____ barataan kun hojiin isaa ofittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____